

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЦЕНТР ПЕРЕПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ
КВАЛІФІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ,
ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ,
ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

Володимир Бойко

**Джерела до історії
державного управління та
місцевого самоврядування
України**

Чернівці
2005

УДК 351/354(477)(091)(075) + 930.2(477)(075)

ББК 67.401(4Укр)0-1я7 + 63.211(4Укр)я7

Б77

Затверджено навчально-методичною радою Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій (протокол № 1 від 4 лютого 2005 р.).

Редактор, упорядник бібліографії та автор післямови *А. В. Подкур*

Рецензент

Д. М. Никоненко — начальник управління у справах преси та інформації Чернігівської обласної державної адміністрації,
доктор історичних наук

ISBN 966-533-273-2

© Бойко В. М., 2005

© Подкур А. В., післямова, 2005

© КП «Видавництво „Чернігівські береги”», 2005

Всі права застережено. Репродукування (відтворення) цього видання будь-яким способом без письмового дозволу правовласників заборонено.

Автор сердечно дякує
кандидатові історичних наук
Андрію Анатолійовичу Гапієнку
за подану допомогу в розробленні посібника

ВСТУП

Історія як наука має певні особливості, які відрізняють її від інших галузей знань, насамперед природничих. Історик позбавлений можливості поставити дослід і таким чином підтвердити або ж спростувати власну теорію. Він має справу з явищами, що вже мертві, залишили по собі лише слід у вигляді різноманітних джерел. Якщо ж нема джерела, яке висвітлює ту чи іншу подію, то її фактично для нас не існує. Між істориком та подією завжди поставатиме джерело. Звідси — його місце як єдиного носія фактичної інформації в історичному дослідженні.

Галузь історичної науки, яка займається виявленням і вивченням історичних джерел, розробляє засоби та методи їх критичного аналізу з метою використання в історичному дослідженні, називається історичним джерелознавством.

Джерелознавство — молода наука. Лише в другій половині XIX — на початку XX ст. з'явилися спеціальні роботи з цієї дисципліни. Сам термін «джерелознавство» почав поширюватися із середини XIX ст. в значенні подання відомостей про пам'ятки старовини. У принципі, цією проблемою займалися з найдавніших часів. А з XVIII ст. поширився термін «історична критика». Їх об'єднання відбулося в предметі джерелознавства.

Предмет джерелознавства — закономірності виникнення та еволюції історичних джерел, ступінь об'єктивності, принципи, методи і прийоми використання джерел в історичних дослідженнях.

Сьогодні дедалі популярнішою і очевиднішою стає теза про те, що не можна провести чіткої межі між науками, які добувають історичні матеріали, і науками, які його обробляють. Скажімо, історики мусять бути джерелознавцями.

Розрізняють теоретичний розділ джерелознавства та джерелознавчу практику.

Теорія джерелознавства — це сукупність систематичних та перевірених практикою знань про його предмет, структуру й місце в історичній науці.

Джерелознавча практика (конкретне джерелознавство) — це, по-перше, аналітично-інформаційне джерелознавство, завданням якого є спеціальне вивчення окремих джерел або груп, класів з метою визначення їх інформаційної цінності, значення для науки; по-друге, — це практичне використання джерел у конкретних історичних дослідженнях. У принципі, теоретичне та практичне джерелознавство є різними за завданнями, термінологією, методологією, структурою. Водночас вони нерозривно пов'язані.

За предметами дослідження історичне джерелознавство поділяють на загальноісторичне, регіональне, окремих історичних епох, окремих розділів історичної науки, певних історичних проблем.

Основними завданнями джерелознавства є розшук і виявлення джерел, встановлення їх походження та оригінальності, їх атрибуція, опис, систематизація; визначення джерельної бази та її структури; джерелознавчий аналіз (герменевтика) та синтез; використання виявленої в джерелах інформації в конкретно-історичних дослідженнях.

Центральним у джерелознавстві є визначення *джерела*. Воно й досі викликає суперечки серед дослідників, існують різні підходи стосовно його змісту. Довгий час до складу історичних джерел відносили (й продовжують відносити) історичні дослідження. Є таке напівжартівливе твердження, що після Аристотеля вся подальша філософія була його коментарем. Так це чи ні, однак саме наведене трактування джерела не в останню чергу викликане тим, що праці стародавніх авторів (зокрема Геродота) перетворилися на джерело, тому що лише там збереглися повідомлення про певні події та явища. Однак, якщо ми прийmemo цю точку зору, то «розмивається» межа між джерелом та історичним дослідженням, отже тим самим протиставляємо історіографію та джерелознавство.

Як завжди, існує компромісна позиція. На думку відомого радянського вченого М. Н. Тіхомірова: «Одна й та ж пам'ятка може бути і посібником і джерелом». Звичайно, ніхто вже не відніме від «Історій» Геродота лаврів історичного джерела. Але справа навіть не тільки в цьому. Свого часу професор КДУ Н. І. Миронець захистила докторську дисертацію на тему «Революційна поезія Великого Жовтня і громадянської війни як історичне джерело». Що мала на увазі дослідниця: чи вона хотіла вивчати, скажімо, наслідки бою під Крутами, посилаючись на твір П. Г. Тичини «Пам'яті тридцяти», або ж за поезією нашого земляка В. М. Еллана-Блакитного повстання у Чернігові в грудні 1918 р.? Мабуть, що ні. Між тим такий підхід до питання цілком логічний, якщо йдеться про дослідження менталітету людей того часу, настроїв, що панували в тодішньому суспільстві.

У принципі, дуже багато різновидів письмових джерел розглядаються не тільки як джерелознавчі, але й як історіографічні факти. Тому не можна різко протиставляти джерело дослідженню, поділ цей досить умовний. Відмінність же між джерелом та дослідженням у тому, що останнє

- ґрунтується на джерелах;
- ставить перед собою інші завдання (навіть чи упорядник якогось юридичного акту, наприклад, XVII ст., думав, що він колись розглядатиметься як документ);
- має зовсім інший ступінь відображення історичного процесу — історичне джерело відбиває його безпосередньо, а дослідження опосередковане, тобто з'являється ще одна інстанція.

У науковій літературі ви можете зустрітися ще з одним суперечливим моментом стосовно визначення історичного джерела. Частина дослідників вважає,

що історичне джерело — це продукт (наслідок) пізнавальної або практичної діяльності людини.

На думку інших, історичне джерело це все те, звідки можна почерпнути відомості про минуле, тобто не тільки пам'ятки матеріальної культури, але й усе те, що сприяє поясненню людської діяльності. Перш за все маються на увазі фізіологічно-психологічні якості людини (так звана ментальність) та природно-географічне середовище. Звичайно, між географією та історією є співвідношення. Недарма географію називають історією в просторі, а історію — географією в часі. На залежність історичного процесу від географічного середовища вказувало багато істориків. Так, якщо ви ознайомитеся з курсом лекцій В. О. Ключє всього, то побачите, що перші дві присвячені методології та структурі, а третя, де власне розпочинається виклад фактичного матеріалу, — природно-географічному середовищу.

Але чи можна вважати місце події історичним джерелом? Скажімо, поле Берестейської чи Полтавської битви? Географічне середовище знаходиться на межі природничо-фізичного та історичного джерела й не прирівнюється до останнього. Звичайно, вивчення природно-географічних джерел може допомогти зрозуміти те чи інше історичне явище.

Таким чином, історичне джерело — матеріальний носій історичної інформації, що виник у процесі суспільних відносин і відображає той чи інший бік діяльності людини. Джерело є засобом накопичення, збереження й передачі інформації (це визначення належить українському досліднику М. Я. Варшавчику).

Розрізняють *першоджерела* та *вторинні джерела*.

Першоджерело — це джерело, яке незалежно (самостійно) та хронологічно раніше, порівняно з іншими джерелами, відобразило той чи інший історичний факт, подію або явище.

Отже, *вторинне джерело ґрунтується на інших, попередніх джерелах (яскравий тому приклад — літописи).*

У принципі, першоджерела мають пріоритет. Але іноді вторинне джерело може відобразити історичну діяльність краще, ніж першоджерело, адже автор вторинного джерела має можливість зіставити різні першоджерела та зробити об'єктивніші висновки. Проте вторинне джерело ніколи не замінить першоджерела.

Історичне джерело може дати лише відносне знання про історичне минуле — необхідно користуватися комплексом джерел. Тому дослідження, як правило, базується не на одному документі, а на їх сукупності.

Сукупність джерел усіх типів, родів і видів, на які спирається дослідження, становить джерельну базу.

Розрізняють первісну (або початкову) джерельну базу та реальну.

1. *Первісна* формується в ході подій, що відображені в джерелі.

2. *Реальна* — це та, що збереглася та дійшла до нашого часу. В свою чергу, вона поділяється на:

а) *актуалізовану джерельну базу* — тобто документи, які тим чи іншим способом вже використовувалися в наукових дослідженнях;

б) *потенційну джерельну базу*, яка не виявлена сьогодні, але яка об'єктивно існує і може бути залучена до наукового обігу в майбутньому (фактично жодне ґрунтовне історичне дослідження неможливе без введення до наукового обігу нового комплексу джерел).

Актуалізована джерельна база розширюється як шляхом виявлення невідомих джерел, так і через створення нових.

Уведення до наукового обігу нових документів — далеко не єдиний спосіб здобуття нової інформації. Працюючи з джерелом, треба пам'ятати, що інформація, яка міститься в ньому, може бути актуальною та прихованою. Перша — сприйнята, усвідомлена, вона використовується суб'єктом. Друга — реально існує, але невідома творцю джерела. Йдеться про взаємозв'язки об'єкта. Їх різноманітність робить цю інформацію непомітною для суб'єкта. Це той випадок, коли кажуть, що треба читати між рядків. Подвійна інформація, відображаючи об'єкт, характеризує суб'єкт, його підхід до об'єкта. Наявність подвійної інформації є об'єктивною основою для встановлення ступеня адекватності відображеної в джерелі дійсності. Свого часу радянологія будувалася саме на використанні прихованої інформації, коли вивчалася на перший погляд нейтральні повідомлення. Прихована інформація менше піддається суб'єктивним впливам у момент її фіксації. Прихованої інформації значно більше, ніж актуальної, вона адекватніше відображає об'єктивну реальність. У принципі, історичні джерела невичерпні для дослідження.

Наші знання про минуле залежать, по-перше, від кваліфікації дослідника, а по-друге, від того наскільки точно й адекватно джерело відображає минуле. Тому принциповим для джерелознавства є визнання об'єктивної природи джерела. Як правило, джерела як такі спеціально не створюються, вони з'являються в процесі діяльності людини, пов'язані з її потребами, виконанням службових функцій. І лише згодом, коли за ними починають вивчати історію, вони й стають джерелами. Таким чином, джерело переживає два життя, має дві функції, дві форми — доджерельну й власне джерельну. Джерело — не лише свідчення історичного факту, а одночасно й історичний факт. Тому кажуть, що рукописи не горять. Від того, що продукт людської діяльності змінив свою функцію, ставши історичним джерелом, він не втратив своєї об'єктивної природи, чим і створив ґрунт для об'єктивного відтворення реальної дійсності. Саме об'єктивна природа джерела робить можливою реконструкцію історичного процесу.

Водночас об'єктивна природа джерела зовсім не означає, що воно завжди відбиває реальність об'єктивно. І це пов'язано насамперед з тим, що творцем джерела є людина, тобто суб'єкт. Джерело — це відбиття дійсності через свідомість автора, крізь призму його поглядів. У цьому плані джерело виступає як об'єктивно-суб'єктивний феномен. Та обставина, що джерело не може бути ототожене з дійсністю, вимагає його критичного аналізу, що й становить основний напрямок розвитку джерелознавства, а, отже, розроблення його методів.

Метод — теоретично засвоєні й логічно обґрунтовані способи зв'язку елементів пізнавальної діяльності дослідника джерел, шляхи отримання з них об'єктивно істинної інформації. Методологія розробляє теорію методів, тобто системи знань про їхній зміст, структуру, принципи й мету застосування. Таким чином напрацьовуються головні принципи джерелознавчого пізнання. *Сукупність методів і принципів вивчення джерел складають методологію джерелознавства. Поняття методики історичного джерелознавства складають сукупність методів та прийомів роботи з джерелами.*

Принципи джерелознавчого пізнання не конструюються довільно, а виробляються на основі знання законів, властивостей джерел, що розкриваються теорією джерелознавства. Кожний теоретичний висновок, якщо він є суттєвим і не суперечливим, у процесі пізнання стає пізнавальним принципом. Тож чисельність принципів обмежити неможливо. Однак серед них можна виділити такі, що є найзагальнішими й основними. Вони становлять світоглядних характер і можуть відрізнятися в істориків різних напрямків і шкіл.

Передусім це принцип *наукового дослідження джерел*. Він передбачає, що дослідники розглядають методологію джерелознавства як синтез загальної наукової методології, методології історичної науки, а також специфічних принципів та методів історичного джерелознавства.

Історики, які визнають об'єктивність історичної реальності й можливість здобуття об'єктивних історичних знань про неї, використовують *принцип наукової об'єктивності*. Він зобов'язує дослідника визнати об'єктивність джерела й можливість виявлення об'єктивно-істинного змісту джерельної інформації, отримання на її основі достовірних наукових фактів. Об'єктивність передбачає всебічність вивчення історичних явищ у всіх їх складності, різнобічності та протиріччях.

Необхідно розглядати історичне джерело як цілісне явище. Тобто звичайно можна використовувати якусь частину документу, однак при цьому не спотворюючи його змісту. І звичайно, зовсім вже неприпустиме упереджене ставлення до джерела, будь-які неточності чи перекручення тексту та змісту документу. Дослідник має перевірити достовірність джерела і його свідчень всіма доступними засобами й, по-можливості, усунути пропуски, що є в джерелі.

Об'єктивність передбачає також максимально можливу репрезентативність джерельної бази. Треба залучити всі джерела, звичайно виходячи з рамок поставленого завдання. Не можна апріорно віддавати перевагу тому чи іншому джерелу.

Наступний принцип — *історизму* — зобов'язує розглядати джерело крізь призму обставин його створення та функціонування. Необхідно дослідити події, процеси, що обумовили появу джерела; не можна джерело відривати від епохи. Принцип історизму передбачає також вивчення еволюції джерел у певну історичну епоху. Виникнувши, історичне джерело стає органічною частиною дійсності і тільки як його частина може бути зрозуміле.

Треба пам'ятати — не існує «правильних» і «неправильних», «правдивих» і «неправдивих» історичних джерел. До всіх слід ставитися однаково.

Як уже наголошувалося, з джерелознавчими принципами тісно пов'язані дослідницькі джерелознавчі методи. Вони можуть складатися й емпірично й, начебто, є незалежними. Але саме принципи забезпечують науковість методів та результатів їх застосування. При цьому система методів, яка використовується у джерелознавстві, як і в цілому в історичній науці, має ієрархічний характер. Перший рівень — це **загальнонаукові** методи, насамперед історичний та логічний з властивими їм аналізом та синтезом.

Друга група — **міждисциплінарні** методи, властиві низці наук. Як правило, вони складаються за межами історії, але потім використовуються й тут. Зокрема, це методи статистичні, лінгвістичні, психологічні, криміналістичні та ін.

Третя група — **загальноісторичні** методи — тобто добре знайомі вам порівняльно-історичний, ретроспективний, синхроністичний, діахронічний та ін.

Четверта група — **специфічно джерелознавчі** методи виявлення, відбору, класифікації джерел і формування їх комплексів, атрибуції, встановлення часу й місця походження, спонукальних моментів створення, текстологічного та герменевтичного вивчення, перехресного зіставлення джерел, виявлення їхньої об'єктивної цінності для певного конкретного дослідження, підвищення інформативного потенціалу джерел, його використання. Найзагальніший метод джерелознавства — джерелознавча критика. Взята як метод, вона включає в себе низку перелічених часткових джерелознавчих методів. Історичні джерела досліджуються за допомогою джерелознавчої критики; це обов'язковий елемент будь-якого наукового дослідження.

Натомість розрізняють два етапи джерелознавчої критики — аналітичну та синтетичну.

Об'єктом *аналітичної критики* є окремі джерела; у результаті отримуються окремі факти. Аналітичне опрацювання джерела означає, що дослідник встановлює справжність та атрибуцію (тобто авторство) джерела, з'ясовує час, місце, спонукальні моменти його створення, тлумачить його текст.

Другим етапом джерелознавчої критики є *синтетична критика*. У даному разі об'єкт вивчення — комплекс джерел, у результаті опрацювання якого здобувається сукупність наукових фактів як основа для достовірних дослідницьких висновків, встановлюються зв'язки між джерелами в межах комплексу.

Звичайно, на практиці аналітично та синтетична критика тісно взаємопов'язані. Адже вже на першому етапі відбору джерел утворюється їх певна множина, встановлюються зв'язки між ними.

І аналітична, і синтетична критика є водночас і етапами, і видами джерелознавчої критики. Натомість *логічна та фактична критики* — лише види.

Логічна критика передбачає зіставлення інформації, вміщеної у джерелі з об'єктивною логікою історичного процесу (а не за даними іншого джерела). Тобто, вона не гарантує відповідність джерельної інформації реаліям, однак дозволяє уникнути явних вигадок.

А от *фактична критика* передбачає перевірку повноти інформації джерела шляхом його зіставлення з іншими джерелами. Таке зіставлення найефективніше тоді, коли історик має джерела, достовірність яких встановлено.

Однією з найважливіших проблем методу джерелознавства є *класифікація*, тобто поділ всієї маси джерел на групи за певною, спільною для джерел кожної групи, ознакою. Завдання класифікації як дослідницької процедури полягає у виробленні принципів самої класифікації, виявленні внутрішньо властивих для джерел ознак і зведення їх за цими ознаками в певні групи. Це дозволяє виробити спільні для джерел кожної групи методи та прийоми їх використання. Таким чином, класифікація є необхідним етапом дослідження, побудови тих чи інших теорій, різного рівня узагальнень. Є допоміжні та наукові класифікації. Перша враховує деякі суто зовнішні ознаки й використовується, зокрема, в бібліотеках при розташуванні книжок за абеткою, при нумерації архівних фондів тощо.

Однак нас цікавлять насамперед наукові класифікації. Існують найрізноманітніші її варіанти. Скажімо, за близькістю до подій — історичні рештки та історична традиція (щоправда, від неї майже відмовилися). Відрізняють джерела особистого (скажімо, мемуари) та колективного походження. Можлива класифікація за походженням від різних спільнот людей: націй, класів, суспільних верств, організацій тощо. Джерела групуються також залежно від авторства. Є класифікації за ознаками призначення джерел — нормативні (закони, укази, постанови, плани, резолюції) та виконавчі (звіти, оперативні донесення, доповідні записки та ін.). Поширеною є класифікація джерел за їх внутрішньою формою, структурою тощо. Існує практика поділу джерел за змістом (з історії економіки, політики, культури та ін.). За радянських часів загальноприйнятою була класифікація джерел за соціально-економічними формаціями. Класифікація щодо поділу історії на певні періоди має право на життя й використовується сьогодні. У принципі, будь-який дослідник може створити зручну для себе класифікаційну схему, звичайно, обґрунтувавши її належним чином.

Найзагальнішим є поділ джерел за способом кодування (фіксування) інформації на різні типи, роди та види. Це так звана типолого-видова (або типологічна) класифікація, на якій ми зупинимось докладніше.

Типи джерел — це найбільш широкі категорії джерел, які відрізняються один від другого самим принципом зберігання та кодування інформації.

Інформація, вироблена людиною може бути закодована в різних умовних знаках, речових образах, словах письмової та усної мови, звуках, образах та ін. Відрізняють такі типи історичних джерел.

Письмові історичні джерела мають своєю визначальною ознакою письмову фіксацію інформації. Вони виникають у різних народів у різні часи залежно від появи й поширення писемності. Ці джерела, як правило, становлять основу історичного дослідження. Один з провідних українських істориків сучасності О. Й. Пріцак узагалі вважає, що історія будь-якого народу розпочинається з часу появи в нього писемності, тобто відколи сам народ залишає про себе письмову інформацію. Це можуть бути рукописні або друковані джерела, виконані на

різноманітному матеріалі: папіруси, пергаменті, папері тощо. Писемні джерела займають домінуюче місце при вивченні історії України.

Малюнки, креслення, таблиці, карти, що входять до складу письмових джерел, займають підпорядковане становище. Головне — це текст, тобто закодована у вигляді письма інформація.

Речові історичні джерела зберігають інформацію в предметній формі. Найбільшу їх частку складають археологічні джерела. Особливо вони важливі для вивчення дописемної доби при дослідженні таких проблем як походження та розселення праукраїнських племен, формування української державності, ментальності та ін. Водночас речові джерела можуть суттєво уточнювати, підтверджувати або спростовувати свідчення писемних джерел. За функціональним призначенням речові джерела поділяють на низку класів: знаряддя праці, речі побуту, зброя, предмети прикладного мистецтва, монети, технічні засоби та пристосування, могильники тощо. Залежно від обставин виготовлення їх форми змінюються.

Проміжне становище між письмовими та речовими джерелами (але все ж таки ближче до перших) займають *епіграфічні джерела* (написи, зроблені на твердому матеріалі — камені, глині, дереві, металі, кістці, бересті).

Перехідну групу, що стоїть на межі між речовими та письмовими джерелами (але вже ближче до других) займають також *монети* (нумізматика), *медалі* (фалеристика), *герби* (геральдика), *печатки* (сфрагістика).

У *лінгвістичних джерелах* інформація зберігається у словесній формі. Виникають вони водночас із появою мови у первісні часи й відображають формування етносів, їх спільні та відмінні риси, історію взаємодії та взаємовпливів народів у різні часи. Лінгвістичні джерела містять важливі відомості про розвиток суспільно-політичних відносин, формування народних звичаїв, обрядів, забобонів тощо. Так, лінгвістичні джерела важливі для питання про походження українського народу та існування давньоруської народності. Вони дозволяють доповнити й уточнити дані інших джерел (речових, зображальних). Розрізняють кілька значних груп лінгвістичних джерел: назви та власні імена природно-географічних об'єктів (топоніми), небесних тіл (астроніми), рослин (фітоніми), тварин (зооніми), людей (антропоніми), етносів (етноніми), держав (хороніми) тощо.

Етнографічні (або поведінкові) *джерела*. У даному разі інформація зберігається у формі традиційних норм поведінки певної етнічної спільноти в тих чи інших обставинах. Це традиції, звичаї, обряди: весільні, поховальні, календарні, побутові норми поведінки, забобони та ін. Етнографічні джерела зберігають дуже цінну інформацію етногенезу українського народу дохристиянських часів. Поведінкові (етнографічні) джерела дуже тісно пов'язані з усними, оскільки обряди завжди супроводжуються піснями, примовками, жартами та ін.

В *усних (фольклорних) джерелах* інформація зберігається у вигляді усної традиції та передається з покоління в покоління із уст в уста. Вони відображають дійсність у художніх образах. Виникають усні джерела задовго до писемних, разом

з речовими, зображальними, лінгвістичними й складають джерельну базу прадавньої історії України. Дуже часто лише усна традиція зберігає для нас історичну інформацію. За формою усні джерела поділяють на пісенні, поетичні та прозові. За жанрами — на епоси, билини, думи, слова, легенди, приказки, прислів'я, замовляння, загадки, анекдоти тощо.

Кінофотофонодокументи — наймолодший тип джерел. Він представлений фотографіями, кінофільмами, аудіо- та відеозаписами. Джерела цього типу відображають або момент (фотографія), або динаміку розвитку (аудіо-, відео- і кінозаписи) певної події чи явища у формі живого, безпосереднього зліпку. Ці документи дозволяють досліднику побачити й почути історичну дійсність, стати немовби її свідком.

Запропонована схема не є догмою. На погляд деяких дослідників, слід виділити ще один тип джерел — **зображальні**. Це такий тип джерел, де інформація зберігається у формі зображення. Виникають вони ще в епоху палеоліту у вигляді наскельних малюнків у печерах та гротах — місцях перебування первісних людей. За зображальними джерелами можна простежити розвиток духовної культури — світогляду, вірувань, обрядів, смаків первісної людини. Якщо пристати до цієї точки зору, то кінофотодокументи (без фонодокументів), треба розглядати не як окремий тип, а як вид зображальних джерел.

У літературі також можна зустріти термін **вербальні** джерела. Деякі дослідники об'єднують лінгвістичні, усні, письмові й, частково, фонодокументи в один тип — вербальні, наголошуючи, що в усіх перерахованих випадках інформація зберігається у словесній формі, передається словом. У такому разі всі наведені типи джерел розглядаються лише як види вербальних.

У будь-якому разі, запропонована схема з часом має тенденцію до змін. Скажімо, кінофотофонодокументи з'явилися лише трохи більше століття тому. Разом з тим, у процесі розвитку суспільства, його технологій інші види джерел можуть або зовсім зникати, або значно скорочуватися в обсязі. Скажімо, у XVIII — на початку ХХ ст. дуже був поширений епістолярний жанр, коли люди навіть з дрібних питань писали один до одного якщо не листи, то записки. Телефон значно обмежив сферу їх застосування. Інтернет призвів до певного ренесансу на новому технологічному витку. Кожна епоха залишає по собі свої типи джерел.

Родова та видова класифікація розроблена переважно для письмових джерел.

Письмові джерела розділяються на роди: **нарративні** (тобто оповідальні) та **документальні**. Одні письмові джерела створювалися як розповідь про минуле чи про сучасне й призначалися або ж для сучасників, або для нащадків. Це літописи, хронографи, житія святих, щоденники, публіцистика тощо. Письмові джерела, які створювалися для задоволення певних потреб сучасної людини внаслідок її економічної, політичної, культурної та іншої діяльності, називаються документальними. Вони просто фіксують реальність. Звичайно, ступінь суб'єктивізму в документальних джерелах значно нижчий, ніж у нарративних.

Періодична преса та епістолярії займають проміжне становище між цими двома родами, адже мають як наративні, так і документальні частини.

Роди письмових джерел поділяються на види.

Вид — такий комплекс історичних пам'яток, які мають схожі ознаки структури (внутрішньої форми), відрізняються єдністю походження, найменування, змісту і призначення при створенні чи виникненні, до яких можна застосувати однакові прийоми вивчення.

Наративні письмові джерела мають такі види:

- 1) особисті (підвиди — листи, щоденники, мемуари);
- 2) художні (нариси, кореспонденція; лірика, драма; романи, оповідання, повісті);
- 3) історичні (історичні повісті, хронографи, літописи);
- 4) наукові (історичні праці, філософсько-соціальні праці, географічні описи).

Документальні поділяються на:

- 1) картографічні (історичні, політичні, економічні);
- 2) статистичні (статистика народонаселення, економічна, політична і культурна статистика,);
- 3) актові (політичні, соціально-економічні, юридичні джерела);
- 4) канцелярські (грамоти; реєстри, книги, укази; ділове листування).

Видова ознака документа не є ознакою його достовірності. На її основі не можна віддавати перевагу тому чи іншому історичному джерелу. Однак вона допомагає досліднику в практичній роботі.

Крім того, за формою писемні джерела поділяють на книги, брошури, грамоти, протоколи, анкети, звіти, бюлетені, розпорядження, постанови тощо.

За походженням виділяють документи вищих органів влади, державних установ, громадських організацій, політичних партій і рухів, підприємств, освітніх закладів, колективного та особистого походження тощо.

За способом створення розрізняють рукописні, машинописні, друковані джерела, а також оригінали, копії, підробки та фальсифікати.

Попри всю важливість класифікації, вона носить службовий характер. Дослідники вдаються до неї як до методу підвищення ефективності використання джерел у своїх дослідженнях. У принципі, використання тієї чи іншої класифікаційної схеми залежить від мети дослідження, теми та форми наукової роботи. Тому можливе виділення різних за ознаками класифікаційних схем за умови обов'язкового їх обґрунтування у вступній частині роботи.

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

Тема 1.

Вступ до джерелознавства історії України

1. Джерелознавство: предмет, завдання, методологія та методика. Історичні джерела та їх класифікація.

2. Історія становлення та розвитку джерелознавства в Україні.

Література:

1) Боряк, Г. В. Архівознавство : Підруч. для іст. фак. вищ. навч. закл. України / Держ. ком. архівів України. Укр. НДІ арх. справи та документознавства; Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, Я. С. Калакура та ін.; За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 353, [1] с. <ЧДОУНБ>

2) Данилевский, И. Н. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : [Учеб. пособие для студентов гуманитар. специальностей] / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева; Рос. гос. гуманитар. ун-т. — М. : Изд. центр Рос. гос. гуманитар. ун-та, 2000. — 702 с. <Б-ка ЧДПУ>

3) Джерелознавство історії України: Довідник : [Навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти / Авт. колектив: Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін.]; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Редкол.: М. Я. Варшавчик (голова) та ін. — К. : [Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського], 1998. — 211 с. <Б-ка ЦППК>

4) Дорошенко, Д. І. Огляд української історіографії / Д. І. Дорошенко; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т східноєвроп. дослідж., Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. Липинського; Упоряд. та нарис Ю. Пінчук і Л. Гриневич. — К. : Українознавство, 1996. — 254, [2] с. — (Державна школа: Історія. Політологія. Право). <ЧДОУНБ>

5) Журба, О. І. Київська археографічна комісія, 1843—1921 : Нарис історії і діяльності / О. І. Журба; АН України. Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії. — К. : Наук. думка, 1993. — 184, [2] с. — (Пробл. едиційної і камеральної археографії: історія, теорія, методика.) <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

6) Замлинский, В. А. Специальные исторические дисциплины : [Учеб. пособие для студентов специальности 07.00.09 «Историография и источниковедение»] / [В. А. Замлинский (рук.), М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко]; М-во образования Украины. Учеб.-метод. каб. высш. образования. — Киев : [УМК ВО], 1992. — 323 с. <Б-ка ЦППК>

7) Источниковедение: Теоретические и методические проблемы : [Сб. ст.] / АН СССР. Ин-т истории; Редкол.: С. О. Шмидт (отв. ред.) и др. — М. : Наука, 1969. — 510, [1] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

8) Калакура, Я. С. Історичне джерелознавство : Підруч. для студ. іст. спец. вищих навч. закладів / Я. С. Калакура (кер. авт. кол.), І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. — К. : Либідь, 2003. — 488 с. <Б-ка ЧДПУ>

9) Ковальченко, И. Д. Источниковедение истории СССР : [Учеб. для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / И. Д. Ковальченко, С. В. Воронкова, А. В. Муравьев и др.]; Под ред. И. Д. Ковальченко. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Высш. шк., 1981. — 495 с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

10) Колесник, М. П. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872—1931 рр.) // Укр. іст. журн. — 1989. — № 9. — С. 50—56. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

11) Конончук, І. М. Джерелознавство : Навч.-метод. посіб. / Конончук І. М.; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя. — Ніжин : Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. — 88 с. <ЧДОУНБ>

12) Підгаєцький, В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття : Навч. посіб. для іст. ф-тів ун-тів / В. В. Підгаєцький; М-во освіти і науки України. Дніпропетр. нац. ун-т. — Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. — 391 с. <Б-ка ЧДПУ>

13) Пушкарев, Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкарев; АН СССР. Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1975. — 279 с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

14) Тодийчук, О. В. Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских / О. В. Тодийчук; АН УССР. Ин-т истории. — Киев : Наук. думка, 1973. — 157, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

15) Фарсобин, В. В. Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии / В. В. Фарсобин; АН СССР. Ин-т истории СССР; Отв. ред. Б. Г. Литвак. — М. : Наука, 1983. — 229, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

Електронні ресурси

• Авторефераты диссертаций [Електронний ресурс] : Каталог авторефератів. — Електрон. дані. — [Б. м.], [2005]. — Режим доступу: <http://aref.com.ua/>. — Заголовок з екрана. — Мова укр., рос.

• Архіви України [Електронний ресурс] : Офіц. сайт Держ. ком. арх. України. — Електрон. дані. — К., 2003—2005. — Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/>. — Заголовок з екрана.

• Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies [Електронний ресурс] : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — Електрон. дані. — К., [1999]. — Режим доступу: <http://www.gilan.uar.net/nasu/hiuass.html>. — Заголовок з екрана.

Огляд лекції:

Особливості історії як науки. Роль джерела в історичному дослідженні. Визначення джерелознавства. Статус джерелознавства, його предмет. Теорія джерелознавства та джерелознавча практика. Зв'язок джерелознавства з допоміжними історичними дисциплінами. Основні завдання джерелознавства.

Визначення джерела, різні підходи щодо його змісту. Першоджерела та вторинні джерела. Джерельна база, її поділ на первісну та реальну; поділ останньої на актуалізовану та потенційну. Методологія та методика роботи з історичними джерелами. Принципи джерелознавчого пізнання. Дослідницькі джерелознавчі методи. Джерелознавча критика, її етапи та види — аналітична й синтетична, логічна та фактична. Головні етапи роботи з джерелами. Класифікація історичних джерел (допоміжні та наукові). Типолого-видова (типологічна) класифікація. Типи (письмові, речові, епіграфічні, лінгвістичні, етнографічні, усні, кінофотофонодокументи), роди (нарративні й документальні) та види історичних джерел. Поділ письмових джерел за формою, походженням, способом створення. Прикладне значення класифікації.

Історичні витоки джерелознавства в Україні від доби Київської Русі. Початок археографічної діяльності та причини, що її зумовили. Перші наукові публікації історичних джерел. Діяльність із пошуку та публікації історичних джерел наукових товариств. Історичне товариство Нестора-літописця. Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. Значення і роль Київської археографічної комісії, «Архив Юго-Западной России». Джерелознавча робота губернських учених архівних комісій, губернських земських статистичних комітетів. Джерелознавство в період української революції. Особливості розвитку джерелознавства в радянський період, найвідоміші публікації історичних джерел. Джерелознавство в українській діаспорі. Джерелознавство в період після здобуття незалежності України.

Тема 2.

Джерела з історії Давньоруської держави

1. Документальні джерела.
2. Нарративні джерела.
3. Іноземні джерела про становище та розвиток Давньоруської держави.

Література:

1) Бибииков, М. В. Древняя Русь в свете зарубежных источников : [Учеб. пособие для студентов вузов] / М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др.; Под ред. Е. А. Мельниковой. — М. : ИК «Логос», 2000. — 605, [1] с. <Б-ка ЧДПУ>

2) Булкин, В. А. Советское источниковедение Киевской Руси: Историогр. очерки / Вал. А. Булкин, В. А. Булкин, А. В. Гадло и др.; АН СССР. Ин-т истории СССР. Ленинград. отд-ние, ЛГУ им. А. А. Жданова; Редкол.: В. В. Мавродин (отв. ред.) и др. — Л. : Наука. Ленинград. отд-ние, 1979. — 262, [1] с. <Б-ка ЧДПУ>

3) Довгопол, В. М. Джерелознавство історії Української РСР : [Навч. посіб. для іст. фак. вузів] / В. М. Довгопол, М. А. Литвиненко, Р. Д. Лях; За ред. Ф. П. Шевченка. — К. : Вища шк., 1986. — 239 с. <Б-ка ЧДПУ>

4) Історія України: Документи. Матеріали : Посіб. для студ. вищ. закл. освіти, учнів та вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / Уклад., комент.: В. Ю. Король. — К. : Вид. центр «Академія», 2001. — 446, [1] с. — (Альма-матер). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Каштанов, С. М. Русская дипломатика : Учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История» / С. М. Каштанов. — М. : Высш. шк., 1988. — 229 с. — (Б-ка историка.) <Б-ка ЧДПУ>

6) Кузьмин, А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси / А. Г. Кузьмин; М-во просвещения РСФСР, Рязан. гос. пед. ин-т. — Рязань : [Б. и.], 1969. — 239, [1] с. <Б-ка ЧДПУ>

7) Літопис руський / За Іпатським списком пер. [з давньорус.] Л. Є. Махновець; [Передм., прим., імен.-особ. та геогр.-археол.-етногр. покажч., генеал. табл., карти і плани Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич]. — К. : Дніпро, 1989. — XVI, 590, [1] с. — (Давньорус. та давні укр. літописи). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

8) Российское законодательство X—XX веков : В 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. — Т. 1 : Законодательство Древней Руси. — М. : Юрид. лит., 1984. — 430 с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

9) Советская историография Киевской Руси / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ленинград. отд-ние, Ленинград. гос. ун-т им. А. А. Жданова; Редкол.: В. В. Мавродин (отв. ред.) и др. — Л. : Наука. Ленинград. отд-ние, 1978. — 278, [1] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

10) Хрестоматія з історії України : Посіб. для 7—11 кл. серед. шк. / Упоряд.: В. І. Гусев, Г. І. Сургай. — К. : Освіта, 1996. — 332, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

11) Шушарин, В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // Новосельцев, А. П. Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин и др.; Под ред. В. Т. Пашуто и Л. В. Черепнина; АН СССР. Ин-т истории. — М. : Наука, 1965. — С. 420—452. <Б-ка ЧДПУ>

Електронні ресурси

• Восточная литература — библиотека текстов Средневековья [Электронный ресурс] : Средневековые ист. источники Востока и Запада. — Электрон. дан. — Б. м., б. г. — Режим доступа: <http://vostlit.narod.ru/>. — Загл. с экрана.

• Доступні першоджерела для другого семестру першого курсу [Електронний ресурс] : (Документи). — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/letop/index.html>. — Заголовок з екрана.

• Древнерусская литература. Антология [Электронный ресурс] : Ист.-лит. сайт. — Электрон. дан. — [Б. м.], 2001—2005. — Режим доступа: <http://old-rus.narod.ru/>. — Загл. с экрана.

• «Ізборник». Історія України IX—XVIII ст. [Електронний ресурс] : Першоджерела та інтерпретації. — Електрон. дані. — К., 2002—2005. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/>. — Заголовок з екрана.

• Исторические источники [Электронный ресурс] : Россия в IX—XVIII веках. — Электрон. дан. — [Б. м.], 2003. — Режим доступа: <http://hronos.km.ru/dokum/docum.html>. — Загл. с экрана.

• Исторические источники по Отечественной истории до начала XVIII в. на русском языке в Интернете [Электронный ресурс] / Электрон. б-ка Ист. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова. — Электрон. дан. — М., 2005. — Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/Pict/feudal.htm>. — Загл. с экрана.

• Первіснообщинний лад і зародження станово-класового суспільства [Електронний ресурс] : Документи. — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/pervisn.htm>. — Заголовок з екрана.

Огляд лекцій:

Початок писемності на теренах Київської Русі. Найдавніші датовані пам'ятки, що дійшли до нас від Давньоруської держави. Періодизація М. С. Грушевського щодо розвитку письменства часів Київської Русі.

Політичні (міжнародні та князівські договори), юридичні («Руська правда», її редакції; князівські уставні грамоти й церковні устави) та соціально-економічні (купчі, міняльні, закладні акти на землю та ін.) актові джерела доби Київської Русі. Літописи: поняття «список», «редакція» (ізвод), «протограф», «традиція». «Повість временних літ» (виникнення та розвиток, схема А. А. Шахматова, сучасне бачення). «Київський літопис» і «Галицько-Волинський літопис»: їхні джерела та особливості. Агіографічна література, «Киево-Печерський патерик». Специфіка «Слова о полку Ігоревім», «Ходіння ігумена Даниїла...», «Слова про князів», «Слова про закон і благодать» Іларіона як історичних джерел.

Перша хвиля повідомлень про слов'ян у візантійських джерелах («Про походження й діяння гетів» Йордана, «Війна з готами» Прокопія Кесарійського, «Стратегікон» Псевдо-Маврикія, «Історія» Теофілакта Симоканти). Друга хвиля повідомлень: церковні («Житіє Стефана Сузького», «Житіє Георгія Амастридського», «Бесіди» й «Окружне послання» патріарха Фотія) та світські джерела («Про управління імперією» імператора Константина VII Багрянородного, «Історія» Леонодія Конаста і ін.). Західні джерела (німецькі, французькі, англійські, скандинавські, польські, італійські, угорські). Східні джерела про слов'ян і русів: особливості традиції, її книжковий характер. Повідомлення про слов'ян і русів в арабській літературі. «Каспійське зведення відомостей про Східну Європу». «Записка» Ахмеда Ібн Фадлана про його подорож до Волзько-Камської Булгарії. Сирійські джерела до історії Київської Русі («Церковна історія» Іоанна Ефеського, «Хроніка» Псевдо-Захарії [Захарія Ритор]). Єврейсько-хозарське листування X ст.

Тема 3.

Джерела з історії державного управління та місцевого самоврядування України в Литовсько-польську добу

1. Документальні джерела.
2. Описові джерела.
3. Джерела іноземного походження.

Література:

1) Бардах, Ю. Литовские статуты — памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: Пробл. взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения / Под ред. Б. А. Рыбакова; АН СССР. Комис. историков СССР и ПНР, Ин-т славяноведения и балканистики, Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1976. — С. 71—93. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

2) Бережков, Н. Г. Литовская Метрика как исторический источник / Н. Г. Бережков; АН СССР. Ин-т истории; [Отв. ред. В. И. Пичета]. — Ч. I : О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год. — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1946. — 178, [1] с. <Б-ка ЧДПУ>

3) Грімстед, П. К. Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569—1673 рр.) / П. Кеннеді Грімстед // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5. — С. 52—62. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Грушевський, М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський; НАН України. Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України, Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, Центр дослід. історії України ім. Петра Яцика; Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — Т. 2—6. — К. : Наук. думка, 1992—1995. — (Пам'ятки іст. думки України). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв. : [Сб. материалов] / Ленинград. Гос. ун-т им. А. С. Бубнова. Ист. фак.; Подгот. к печати и предисл. И. И. Яковкина. — Л. : Гос. соц.-экон. изд-во. Ленинград. отд-ние, 1936. — 152, [3] с. — (Док. и материалы по истории народов СССР). <Б-ка ЧДПУ>

6) Ісаєвич, Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич; АН УРСР. Ін-т сусп. наук. — К. : Наук. думка, 1972. — 144 с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

7) Історія України: Документи. Матеріали : Посіб. для студ. вищ. закл. освіти, учнів та вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / Уклад., комент.: В. Ю. Король. — К. : Вид. центр «Академія», 2001. — 446, [1] с. — (Альма-матер). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

8) Ковальський, Н. П. Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА : Учеб. пособие / Н. П. Ковальський; Днепропетр. гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. Каф. историографии и источниковедения. — Днепропетровск : [Ред.-изд. отд. ДГУ], 1979. — 72, [1] с. <Б-ка ЧДПУ>

9) Пичета, В. И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв.: (Исслед. по истории соц.-экон., полит. и культур. развития) / В. И. Пичета; Ред. В. Д. Корольюк; АН СССР. Ин-т славяноведения. — М. : Изд-во АН СССР, 1961. — 815 с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

10) Старостина, И. П. О месте Судебника Казимира 1468 г. в праве Великого княжества Литовского // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: Пробл. взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения / Под ред. Б. А. Рыбакова; АН СССР. Комис. историков СССР и ПНР, Ин-т славяноведения и балканистики, Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1976. — С. 94—113. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

11) Хорошкевич, А. Л. Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV века и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики / АН Латв. ССР. Ин-т истории; Редкол.: Я. П. Крастынь, В. В. Дорошенко, А. К. Бирон (отв. ред.), М. И. Козин. — Рига : Зинатне, 1970. — С. 47—74. <Б-ка ЧДПУ>

12) Хрестоматія з історії України : Посіб. для 7—11 кл. серед. шк. / Упоряд.: В. І. Гусев, Г. І. Сургай. — К. : Освіта, 1996. — 332, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

13) Шабульдо, Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо; АН УССР. Ин-т истории. — Киев : Наук. думка, 1987. — 181, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

14) Яковенко, Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центр. Україна) / Н. М. Яковенко; АН України. Ін-т укр. археографії, Укр. правнича фундація. — К. : Наук. думка, 1993. — 411, [3] с. <Б-ка ЧДПУ>

Електронні ресурси

• Восточная литература — библиотека текстов Средневековья [Электронный ресурс] : Средневековые ист. источники Востока и Запада. — Электрон. дан. — Б. м., б. г. — Режим доступа: <http://vostlit.narod.ru/>. — Загл. с экрана.

• Доступні першоджерела для другого семестру першого курсу [Електронний ресурс] : (Документи). — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/letop/index.html>. — Заголовок з екрана.

• Древнерусская литература. Антология [Электронный ресурс] : Ист.-лит. сайт. — Электрон. дан. — [Б. м.], 2001—2005. — Режим доступа: <http://old-rus.narod.ru/>. — Загл. с экрана.

• «Ізборник». Історія України IX—XVIII ст. [Електронний ресурс] : Першоджерела та інтерпретації. — Електрон. дані. — К., 2002—2005. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/>. — Заголовок з екрана.

• Исторические источники [Электронный ресурс] : Россия в IX—XVIII веках. — Электрон. дан. — [Б. м.], 2003. — Режим доступа: <http://hronos.km.ru/dokum/docum.html>. — Загл. с экрана.

• Исторические источники по Отечественной истории до начала XVIII в. на русском языке в Интернете [Электронный ресурс] / Электрон. б-ка Ист. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова. — Электрон. дан. — М., 2005. — Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/EText/PICT/feudal.htm>. — Загл. с экрана.

• Литовсько-польська доба української історії. Початки козаччини [Електронний ресурс] : Документи. — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok1.html>. — Заголовок з екрана.

Огляд лекцій:

Назва «темні віки» у застосуванні до історії України Литовсько-польської доби. Литовська метрика як історичне джерело з історії України. Поділ книг Литовської метрики на чотири групи: книги записів, книги судних (судових) справ,

книги публічних справ, книги переписів. Руська (Волинська) метрика як складова частина Коронної метрики: виникнення, розвиток, причини ліквідації.

Законодавчі акти. Литовські статuti: причини створення, джерела, їх походження та структура. Порівняльна характеристика статутів 1529, 1566 та 1588 рр. Документи соціально-економічного походження (жалувані, купчі та мінові грамоти). Документи сеймів та повітових сеймиків. Матеріали судів, пародії та жарти канцеляристів. Устави, інвентарі, люстрації. Статuti та інші матеріали церковних братств, шкіл, колегій.

Літописи Литовсько-польської доби: «Літописець великих князів литовських», «Хроніка Великого князівства Литовського і Жомо йтського», «Хроніка Би ховця», «Супра сльський літопис», «Баркула бавський (Баркула бівський) літопис», «Густи нський літопис», «Київський літопис», «Львівський літопис», «Острозький літописець». Мемуарна література: діаріуші, книжки «сильва рерум» (*silva rerum*). Історичні праці: «Історія Польщі» Я на Длу гоша, «Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Русі» Ма ця Стрийко вского, «Трактат про дві Сарматії» Ма ця Мехові ти (Мехо вського), «Хроніка Польська» Ма рціна та Йоа хіма Бе льских.

Розуміння терміну «іноземні джерела» у застосуванні його до історії України Литовсько-польської доби. Італійські, німецькі, австрійські, французькі джерела з історії України, їх особливості.

Тема 4.

Джерела з історії української держави доби Гетьманщини

1. Документальні джерела.
2. Наративні джерела.
3. Іноземні джерела.

Література:

1) Апанович, О. М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність / Олена Апанович. — К. : Варта, 1994. — 93, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

2) Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ, 1713—1776 / Голов. арх. упр. при Кабінеті міністрів України. Центр. держ. іст. арх. України, м. Київ. АН України. Ін-т укр. археографії; Упорядкув. і передм. Л. З. Гісцової та Л. Я. Демченко; Редкол.: І. Л. Бутич (відп. ред.) та ін. — 2-е вид., допов. і випр. — К. : Наук. думка, 1994. — 225, [2] с. — (Джерела з історії укр. козацтва. Наук.-довідк. видання з історії України). <Б-ка ЧДПУ>

3) Гуляй, А. Документи з історії українсько-російських відносин другої половини XVII ст. // Київ. старовина. — 1999. — № 3. — С. 146—155. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : [Зб. документів] / АН України. Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії, Центр. наук. б-ка ім. В. І. Вернадського, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Упоряд., авт. передм. та комент. В. Й. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна; Редкол.:

- О. М. Мироненко (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 1993. — 385, [3] с. — (Пам'ятки політ.-прав. культури України). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>
- 5) Довгопол, В. М. Джерелознавство історії Української РСР : [Навч. посіб. для іст. фак. вузів] / В. М. Довгопол, М. А. Литвиненко, Р. Д. Лях; За ред. Ф. П. Шевченка. — К. : Вища шк., 1986. — 239 с. (див. с. 61—107) <Б-ка ЧДПУ>
- 6) Документи Богдана Хмельницького, 1648—1657 / АН УРСР. Ін-т сусп. наук, Архів. упр. при Раді Міністрів УРСР; Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 738, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>
- 7) Дядиченко, В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко; АН УРСР. Ін-т історії; Відп. ред. І. О. Гуржій. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — 530, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>
- 8) Історія України: Документи. Матеріали : Посіб. для студ. вищ. закл. освіти, учнів та вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / Уклад., комент.: В. Ю. Король. — К. : Вид. центр «Академія», 2001. — 446, [1] с. — (Альма-матер). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>
- 9) Кучернюк, М. Ф. Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648—1654) / М. Ф. Кучернюк. — Л. : Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1980. — 176, [2] с. <Б-ка ЧДПУ>
- 10) Литвиненко, М. А. Джерела історії України XVIII ст. : [Учб. посіб.] / М. А. Литвиненко. — Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1970. — 203, [1] с. <ЧДОУНБ>
- 11) Мельник, Л. Г. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах : [Навч. посіб.] / Л. Мельник; М-во освіти України. Ін-т змісту і методів навчання, Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К. : [ІЗМН], 1997. — 139 с. <Б-ка ЧДПУ>
- 12) Мицик, Ю. А. Джерела до історії України 1654—1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України. — 1991. — № 2. — С. 52—60. <ЧДОУНБ>
- 13) Мыщык, Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов : [Учеб. пособие] / Ю. А. Мыщык; Днепропетр. гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией; Под ред. Ф. П. Шевченко. — Днепропетровск : [Ред.-изд. отд. ДГУ], 1983. — 80 с. <Б-ка ЧДПУ>
- 14) Мыщык Ю. А. Украинские летописи XVII века : Учеб. пособие / Ю. А. Мыщык; Днепропетр. гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией; Под ред. Н. П. Ковальского. — Днепропетровск : [Ред.-изд. отд. ДГУ], 1978. — 86, [1] с. <Б-ка ЧДПУ>
- 15) Пирко, В. А. Описание наместничеств Украины как исторический источник : (Проблема типологии и информационных возможностей) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин : Межвуз. сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией; Редкол.: Н. П. Ковальский (отв. ред.) и др. — Днепропетровск : [Ред.-изд. отд. ДГУ], 1985. — С. 93—97. <Б-ка ЧДПУ>
- 16) Хрестоматія з історії України : Посіб. для 7—11 кл. серед. шк. / Упоряд.: В. І. Гусев, Г. І. Сургай. — К. : Освіта, 1996. — 332, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

17) Шевчук, В. Малі українські літописи, хроніки та діаріуші // Київ. старовина. — 1993. — № 6. — С. 17—20. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

Електронні ресурси

• Доба козацько-гетьманської держави (1648 — кінець XVIII ст.) [Електронний ресурс] : Документи. — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html>. — Заголовок з екрана.

• «Ізборник». Історія України IX—XVIII ст. [Електронний ресурс] : Першоджерела та інтерпретації. — Електрон. дані. — К., 2002—2005. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/>. — Заголовок з екрана.

• Исторические источники [Электронный ресурс] : Россия в IX—XVIII веках. — Электрон. дан. — [Б. м.], 2003. — Режим доступа: <http://hronos.km.ru/dokum/docum.html>. — Загл. с экрана.

• Исторические источники XVIII века [Электронный ресурс] : Россия в XVIII веке. — Электрон. дан. — [Б. м.], 2003. — Режим доступа: <http://hronos.km.ru/dokum/docum18.html>. — Загл. с экрана.

• Исторические источники по истории России XVIII — начала XX в. на русском языке в Интернете [Электронный ресурс] / Электрон. б-ка Ист. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова. — Электрон. дан. — М., 2005. — Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/PICT/russia.htm>. — Загл. с экрана.

• Історія України доби Богдана Хмельницького [Електронний ресурс] : Лекц. курс, джерела / Нац. ун-т «Киево-Могилянська академія». — Електрон. дані і прогр. — К., 2002. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). — Заголовок з етикетки диска. [Слайд-шоу доступне в мережі Інтернет за адресою: <http://users.iptelecom.net.ua/~ktt/bogdan/>]

• Мацьків, Т. Найстаріші американські газети про Україну [Електронний ресурс] / Теодор Мацьків. — Електрон. дані. — [Б. м.], 2000—2005. — Режим доступу: http://www.geocities.com/ua_ukraine/ukr262.html. — Заголовок з екрана.

• Публікація документів на сайті «Козацтво XV—XXI ст.» [Електронний ресурс] : Документи, карти, ілюстрації, сувеніри.... — Електрон. дані. — [Запоріжжя], 2005. — Режим доступу: <http://www.cossackdom.com/dokumu.html>. — Заголовок з екрана.

• Секція «Українська гетьманська республіка» сайту Ukraïnarus' [Електронний ресурс] : [Дослідж. у галузі історії України]. — Електрон. дані. — [Б. м.], 2000—2005. — Ч. 2. — Режим доступу: http://www.geocities.com/ua_ukraine/ukrayinarus114.html. — Заголовок з екрана.

Огляд лекції:

Польські джерела. Універсали сеймів Речі Посполитої, польського короля та гетьманів (великого коронного та коронного польного); щоденники польського війська про битви під Пиля вцями, Зба ражем, Збо ровом, Бересте чком, Жва нцем тощо; реляції про воєнні дії, реляції та депеші послів, а також протестації та угоди.

Російські джерела. Ухвали Земських соборів 1651 та 1653 рр. Матеріали діловодства органів управління: Посольського та Малоросійського приказів (зокрема, статейні списки московських посольств в Україну, матеріали російських посольств у Польщу з питань України), Першої та Другої Малоросійських колегій, відписки воєвод порубіжних російських міст, Кабінету його імператорської величності (особистої канцелярії російських самодержців), Верховної таємної ради (1726—1730 рр.), Кабінету міністрів (1731—1741 рр.), Комерц-колегії, Мануфактур-колегії й, особливо, Колегії закордонних справ, Сенату і Синоду. «Ордер», «рапорт», «промеморія» як форми ділових паперів. Відтворення за російськими джерелами рішення Переяславської ради та Березневих статей 1654 р.

Українські джерела. Документи Генеральної військової канцелярії (універсали та їх різновиди, накази, привілеї, листи, договори, угоди, статті, інструкції тощо), документи полкових та сотенних канцелярій («Книга декретова», «Книга протестів», «Книга справ поточних», «Чорна книга»). Діловодство Генерального суду та місцевих судів. Щоденники про поточну діяльність гетьманів. Щоденні записи адміністративно-політичного характеру Генеральної військової канцелярії. Пам'ятки українського права; «Права, за якими судиться малоросійський народ». Документи описово-статистичного характеру (козацькі реєстри та компути, ревізії, Генеральне слідство про маєтності 1729—1730 рр., Генеральний (Румянцевський) опис Малоросії, генеральні межування, топографічні описи намісництва). Архів Коша Нової Запорозької Січі. Особливості літописів доби Гетьманщини, термін «козацькі літописи»: «Літопис Самовидця», літописи Самійла Величка, Григорія Граб'янки, їх характеристика як історичних джерел. Мемуари: «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка», «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича», щоденник гетьманича Петра Апостола, записки Іллі Тимківського, приватне листування Григорія Полетики; «Щоденник подорожі по Слобідсько-Українській губернії в серпні й вересні 1774 р.» академіка Петербурзької Академії наук А.-Й. Гю льденштедта (Гільденштедта). Історичні праці. «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, «Синопис, або коротке зібрання від різних літописців про початок слави нашої російської народу...», «Історія про козаків запорозьких...» князя С. І. Мищенка, «Літописна оповідь про Малу Росію...» А. І. Рігельмана.

Іноземні джерела: повідомлення про події в Україні, які, починаючи з 1648 р., регулярно друкували французькі, німецькі та голландські газети; повідомлення, вміщені в «летючих листках» німецькою, а також французькою, італійською та англійською мовами; щоденники, мемуари, історичні праці.

Тема 5.

Джерела до історії державного управління та місцевого самоврядування в Україні XIX — початку XX ст.

1. Документальні джерела:
  - а) діловодство;

- б) нормативні джерела (законодавство);
  - в) статистичні джерела.
2. Наративні джерела:
- а) мемуари та епістолярна література;
  - б) періодична преса.

Література:

1) Большевики : Документы по истории большевизма с 1903 по 1916 г. бывшего Моск. охран. отд-ния / [Науч. редактирование, предисл. и коммент. И. Е. Горелова]. — 3-е изд. — М. : Политиздат, 1990. — 334, [1] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

2) Гапієнко, А. З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверян. літопис. — 1997. — № 1—2. — С. 49—65. <Б-ка ЦППК, Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

3) Голиков, А. Г. К вопросу о составе, содержании и сохранности документов акционерных компаний // Источниковедение отечественной истории : Сб. ст., 1979 / Редкол.: В. И. Буганов (гл. ред.) и др.; АН СССР. Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1980. — С. 134—156. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Історія України: Документи. Матеріали : Посіб. для студ. вищ. закл. освіти, учнів та вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / Уклад., комент.: В. Ю. Король. — К. : Вид. центр «Академія», 2001. — 446, [1] с. — (Альма-матер). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Источниковедение истории СССР XIX — начала XX в. : [Учеб. пособие для студентов ист. фак. / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Ист. фак. Каф. истории СССР (период капитализма); Под ред. И. А. Федосова (отв. ред.), И. И. Астафьева, И. Д. Ковальченко. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. — 468, [1] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

6) Кравченко, В. В. Нариси з історії української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.) / В. В. Кравченко; Відп. ред. П. С. Сохань; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Харк. держ. ун-т. — Х. : Основа, 1996. — 374, [2] с. <Б-ка ЧДПУ>

7) Литвак, Б. Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX — начала XX в. / Б. Г. Литвак; Отв. ред. И. Д. Ковальченко; АН СССР. Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1979. — 293, [1] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

8) Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / АН СССР. Отд-ние истории, Комис. по применению мат. методов и ЭВМ в ист. исслед.; Отв. ред. И. Д. Ковальченко. — М. : Наука, 1979. — 415 с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

9) Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. / НАН України. Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Укр. правнича фундація; Упоряд., передмова Т. Б. Ананьєвої; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1997. — 320, [4] с. — (Описово-статистичні джерела). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

10) Перегудова, З. И. Источник изучения социал-демократического движения в России: (Материалы фонда департамента полиции) // Вопр. истории КПСС. — 1988. — № 9. — С. 88—100. <ЧДОУНБ>

11) Петровская, И. Ф. Об изучении поместно-вотчинных архивных фондов XVIII — первой половины XIX в. // Проблемы источниковедения / АН СССР. Ин-т истории. — М. : Изд-во АН СССР, 1958. — Т. 6. — С. 18—66. <Б-ка ЧДПУ>

12) Стрельский, В. И. Источниковедение истории СССР: Период империализма, конец XIX в. — 1917 г. : Учеб. пособие для ун-тов / В. И Стрельский. — М. : Соцэкгиз, 1962. — 602 с. <Б-ка ЧДПУ>

13) Троицкий, Н. А. Судебно-следственные материалы как источник по истории освободительного движения в России на разночинском этапе // Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавание в вузах : Тез. докл. III Всесоюз. конф., Новороссийск, 1979 / АН СССР. Отд-ние истории. Ин-т истории СССР; Сев.-Кавказ. науч. центр высш. шк.; МГУ им. М. В. Ломоносова; Отв. ред. И. Д. Ковальченко. — М. : Б.и., 1979. — Ч. II : Секционные заседания. — С. 206—211. <Б-ка ЧДПУ>

14) Хрестоматія з історії України : Посіб. для 7—11 кл. серед. шк. / Упоряд.: В. І. Гусев, Г. І. Сургай. — К. : Освіта, 1996. — 332, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

Електронні ресурси

• Исторические источники — XIX век [Электронный ресурс] : Россия в XIX веке. — Электрон. дан. — [Б. м.], 2003. — Режим доступа: <http://hronos.km.ru/dokum/docum19.html>. — Загл. с экрана.

• Исторические источники по истории России XVIII — начала XX в. на русском языке в Интернете [Электронный ресурс] / Электрон. б-ка Ист. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова. — Электрон. дан. — М., 2005. — Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/EText/PICT/russia.htm>. — Загл. с экрана.

Огляд лекції:

Стандартизація документів у XIX ст. Поява «масових джерел», їх визначення та ознаки. Документи діловодства, їх поділ залежно від місця створення: документація державних установ; документація громадських організацій і політичних партій; документація церковних управлінь (Синоду, єпархій, консисторій), а також церков, монастирів, синагог тощо; приватних закладів і підприємств, монополій; місцевих самоврядувань.

Реформа «обряду поточних справ» 1802 р., боротьба «за стислість у всіх справах». Регламентація форм і видів документів. Поділ у межах центральних державних установ офіційно-документальних матеріалів на: журнали, звіти, циркуляри й накази, всепідданіші доповіді, довідкові видання. Характеристика кожної з цих форм.

Судово-слідчі документи, органи слідства та правопорядку в дореформений і післяреформений період. Документи секретних відділень, співробітників охоронних відділень як одне з масових джерел. Джерела до історії селянської

реформи 1861 р.: «Приложения к трудам Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости», «Сведения о помещичьих имениях», уставні грамоти та викупні платежі, скарги та подання селян на своїх поміщиків, рішення (ухвали) сільських і волосних сходів, волосних правлінь і судів.

Законодавчі джерела та інші нормативні акти. «Полное собрание законов Российской империи», «Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате», «Свод законов Российской империи», відомчі зводи документів.

Статистичні джерела. Поділ статистики за головними галузями народного господарства та на поточну й основну. Види джерел статистичних даних (першоджерела, таблиці, описові тексти). Урядова статистика в Російській імперії; Всеросійський перепис населення 1897 р. Земська статистика, її розвиток на Чернігівщині. Відомча статистика.

Мемуари як специфічний літературний жанр: характерні ознаки мемуарної літератури, її класифікації. Епістолярні джерела. Фактори, які впливають на листи як історичне джерело. Класифікації епістолярних джерел.

Періодична преса як історичне джерело: точки зору, які існують в науковій літературі. Специфіка періодики, жанрова приналежність її матеріалів, ступень їх достовірності. Значення періодичної преси як історичного джерела. Становлення та розвиток періодики в Україні.

Тема 6.

Джерела до історії української державності з 1917 р.

1. Документальні джерела: партійні, радянські, законодавчі, статистичні.
2. Наративні джерела та преса.

Література:

1) Білас, І. Г. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: Суспіл.-політ. та іст.-правовий аналіз : У 2 кн. / І. Г. Білас. — К. : Либідь : Журн. «Військо України», 1994. — Кн. 1. — 424, [4] с.; Кн. 2. — 684, [2] с. <ЧДОУНБ>

2) Борщевский, В. Я. Источниковедение истории СССР (1917–1985) : [Учеб. пособие для студентов ист. фак. вузов]. — Киев : Вища шк., 1985. — 230, [2] с. <Б-ка ЧДПУ>

3) Губа, П. І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917–1920 рр.) // Укр. іст. журн. — 1999. — № 4. — С. 29–40. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі = Ukrainian National Republic Government in Exile : Ст. і матеріали / Ін-т дослідження модер. історії України; Зредагували Л. Р. Винар і Н. Пазуняк; [Слово до читача М. Плав'юка; Вступ. слово Л. Винара]. — Філадельфія : Фондація ім. С. Петлюри в США ; К. : Веселка ; Вашингтон : Фондація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. — 493, [1] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Животко, А. П. Історія української преси : Навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищих закл. освіти / М. Тимошик (упоряд.). — К.: НВЦ «Наша культура і наука», 1999. — 368 с. — (Літературні пам'ятки України). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

6) Історія України: Документи. Матеріали : Посіб. для студ. вищ. закл. освіти, учнів та вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / Уклад., комент.: В. Ю. Король. — К. : Вид. центр «Академія», 2001. — 446, [1] с. — (Альма-матер). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

7) Лисичан, В. Вивчення писемних джерел на уроках з історії України. Універсали Центральної ради // Історія України в шк. — 1997. — № 2. — С. 31—34. <ЧДОУНБ>

8) Національні відносини в Україні у ХХ ст. : Зб. док. і матеріалів / НАН України. Ін-т нац. відносин і політології; Упоряд.: М. І. Панчук (кер.), І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва та ін.; Редкол.: І. Ф. Курас (голова). — К. : Наук. думка, 1994. — 557, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

9) Падалка, С. С. Хрестоматія з новітньої історії України (1917—1945) : Посіб. для 10 кл. серед. шк. / Упоряд.: С. С. Падалка, П. П. Панченко, Н. Г. Теплоухова, Ф. Г. турченко. — К. : Генеза, 1998. — 398, [1] с. <Б-ка ЧДПУ>

10) Санцевич, А. В. Джерелознавство з історії Української РСР, 1917—1941 / А. В. Санцевич; Відп. ред. В. Г. Сарбей; АН УРСР. Ін-т історії. — К. : Наук. думка, 1981. — 204, [2] с. <Б-ка ЧДПУ>

11) Санцевич, А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970) / А. В. Санцевич; АН УРСР. Ін-т історії; Відп. ред. І. О. Гуржій. — К. : Наук. думка, 1972. — 203 с. <Б-ка ЧДПУ>

12) Слюсаренко, А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко; Т-во «Знання» України. — К. : Т-во «Знання» України, 1993. — 191 с. (див. с. 72—118) <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

13) Україна в ХХ столітті (1900—2000): Зб. док. і матеріалів : [Навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл.] / Упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король та ін. — К. : Вища шк., 2000. — 350, [1] с. <Б-ка ЧДПУ>

14) Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : У 2 т. / НАН України. Ін-т історії України / В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (упоряд.). — Т. 1—2. — К. : Наук. думка, 1996—1997. — (Пам'ятки історії України). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

15) Хрестоматія з історії України : Посіб. для 7—11 кл. серед. шк. / Упоряд.: В. І. Гусев, Г. І. Сургай. — К. : Освіта, 1996. — 332, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

Електронні ресурси

• Президент України [Електронний ресурс] : (Офіц. Інтернет-представництво). — Електрон. дані. — К., 2000—2005. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/>. — Заголовок з екрана.

• Верховна Рада України [Електронний ресурс] : (Офіц. сайт). — Електрон. дані. — К., 1994—2005. — Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/>. — Заголовок з екрана.

• Урядовий портал [Електронний ресурс] : (Офіц. сайт Кабінету Міністрів України). — Електрон. дані. — К., [2005]. — Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/>. — Заголовок з екрана.

• Головне управління державної служби України [Електронний ресурс] : (Офіц. сайт). — Електрон. дані. — К., 1998—2005. — Режим доступу: <http://www.guds.gov.ua/index.html>. — Заголовок з екрана.

• Голодомор в Україні, 1932—1933 [Електронний ресурс] : Офіційні фотодокументи. Бібліографія публікацій джерел. Огляди джерел. Інтернет-ресурси / Держ. ком. арх. України. — Електрон. дані і прогр. — К., 2003. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). — Заголовок з етикетки диска. [Зміст видання доступний у мережі Інтернет за адресою:

http://www.archives.gov.ua/Publicat/Famine_CD.php]

• Україна в роки визрівання передумов і творення незалежної держави (1900—1920 рр.) [Електронний ресурс] : Документи. — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1900.html>. — Заголовок з екрана.

• Україна за радянської доби (1921—1985) [Електронний ресурс] : Документи. — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1921_85.html. — Заголовок з екрана.

• Україна в сучасну добу (1986—1996 рр.) [Електронний ресурс] : (Документи). — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/1986-96.html>. — Заголовок з екрана.

Огляд лекції:

Документація органів виконавчої влади часів української революції. Універсали Центральної Ради. Документація місцевих органів влади та самоврядування, політичних партій і громадських організацій у період революції. Документи виборчих кампаній 1917—1918 рр. Конституція УНР. Законодавство Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Законодавчі акти Директорії УНР. Нормативно-правова база органів управління ЗУНР.

Класифікація документів КПРС (поділ на групи за походженням, на нормативні та виконавчі), їх директивний характер. Документи та матеріали, які утворилися в процесі діяльності радянської держави. Радянські конституції України. Конституція України 1996 р. Збірники законів радянської доби. Збірники нормативних актів періоду незалежності. Документи з'їздів рад. Документи Верховної Ради України. Документи найвищих виконавчих і розпорядчих органів радянської держави, народногосподарських установ та організацій, державного планування, місцевих органів влади. Документи Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств і відомств, місцевих органів влади та самоврядування.

Міжнародні договори України у ХХ ст. Матеріали громадських організацій. Документи репресивно-каральної системи, архівно-слідчі справи репресованих як продукт тотального беззаконня. Матеріали судових процесів. Документи про голод

в Україні 1932—1933 рр. Документи ОУН — УПА, їх тематичний поділ та особливості. Інформаційні довідки розвідувальних органів Червоної армії, червоних партизанів, НКВС та НКДБ про ситуацію в окупованих німцями регіонах. Документи Нюрнберзького трибуналу про Україну.

Специфіка статистичних джерел радянської доби, репресований перепис 1937 р., статистичні збірники. Статистика в сучасній Україні. Мемуари ХХ ст., поділ за жанром, часом створення, тематикою, політичною належністю. Фактори, що впливали на розвиток радянської мемуаристики. Основні публікації. Мемуари державних діячів сучасної України.

Українська періодика у ХХ ст., її поділ на газети і журнали, за змістом, організаціями-видавцями, місцем друку. Преса часів української революції. Преса в Західній Україні у міжвоєнний період. Українські періодичні видання в діаспорі. Роль та місце, які відводила пресі, правляча в Радянському Союзі партія. Розвиток періодики за радянської доби. Зміни рубежу 1980—1990 рр. Матеріали сучасних ЗМІ як джерело з історії України.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Тема 1.

Іноземні нарративні джерела до історії Київської Русі

2 години

Мета заняття: проаналізувати перші повідомлення про слов'ян і русів у візантійських та східних джерелах, показати особливості, на які слід звертати увагу для здобуття достовірної інформації.

1. Візантійські джерела VI—X століть про слов'ян та становлення і розвиток Давньоруської держави.

2. Східні джерела про слов'ян і русів:

а) мусульманські;

б) сирійські та давньоєврейські.

Література:

I. Візантійські джерела.

1) Бибииков, М. И. Древняя Русь и Византия в свете новых и малоизвестных византийских источников // Восточная Европа в древности и средневековье : Сб. ст. / Отв. ред. Л. В. Черепнин; АН СССР. Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1978. — С. 296—301. <ЧДОУНБ>

2) Греков, И. А. Памятники государственности и права славян на территории Украинской ССР. Первое тысячелетие нашей эры (Извлечения) : Учеб.-метод. пособие для студентов-заочников / И. А. Греков; Мин-во высш. и сред. спец. образования Укр. ССР. Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. Юрид. фак. — Одесса : [Б. и.], 1964. — 65, [1] с. — (На правах рукописи.). <Б-ка ЧДПУ>

3) Диакон, Лев. История / Лев Диакон; Пер. М. М. Копыленко; Ст. М. Я. Сюзюмова; Коммент.: М. Я. Сюзюмов и С. А. Иванов; Отв. ред. Г. Г. Литаврин. — М. : Наука, 1988. — 237, [2] с. — (Памятники ист. мысли). [зверніть увагу на с. 48—83, 121—133, 135]. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / Отв. ред. В. Д. Королюк; АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. Науч. совет по комплекс. проблемам славяноведения и балканистики. — М. : Наука, 1982. — С. 267—273. <Б-ка ЧДПУ>

5) Левченко, М. В. Византия и славяне в VI—VII веках // Вестн. древ. истории. — 1938. — № 4. — С. 23—48. <Б-ка ЧДПУ>

6) Левченко, М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М. В. Левченко; Под ред. М. Н. Тихомирова; АН СССР. Ин-т истории. — М. : Изд-во АН СССР, 1956. — 552, [1] с. <Б-ка ЧДПУ>

7) Прокопий Кесарийский. Война с готами / Прокопий из Кесарии; Вступ. ст. З. В. Удальцовой; Пер. с греч. С. П. Кондратьева; Отв. ред. Е. А. Косминский; АН СССР. Ин-т истории. — М. : Изд-во АН СССР, 1950. — 513, [2] с. [зверніть увагу на с. 294—298, 337, 364—366, 369—370, 372—374]. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

II. а) Мусульманські джерела.

1) Бартольд, В. В. Сочинения / Академик В. В. Бартольд; Редкол.: Б. Г. Гафуров (пред.) и др.; АН СССР. Ин-т народов Азии. — М. : Изд-во вост. лит., 1963. — Т. 2, ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. — 1020 с. [див. с. 818 (арабські відомості про русів)]. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

2) Бейлис, В. М. Ал-Ма'суди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. // Международные связи России до XVII в. : Сб. ст. / АН СССР. Ин-т истории. — М. : Изд-во АН СССР, 1961. — С. 21—31. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

3) Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX—X вв. / Б. Н. Заходер; АН СССР. Ин-т народов Азии; Отв. ред. Е. А. Беляев. — М. : Изд-во вост. лит., 1962. — 278, [1] с. <Б-ка ЧДПУ>

4) Калинина, Т. М. Аль-Масуди о расселении русов // Восточная Европа в древности и средневековье : Сб. ст. / Отв. ред. Л. В. Черепнин; АН СССР. Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1978. — С. 16—22. <ЧДОУНБ>

5) Калинина, Т. М. Сведения Ибн Хаукаля о походах времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР : Материалы и исследования, 1975 г. / Отв. ред. В. Т. Пашуто; АН СССР. Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1976. — С. 90—101. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

6) Калинина, Т. М. Торговые пути Восточной Европы IX в.: (По данным Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха) // История СССР. — 1986. — № 4. — С. 68—82. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

7) Карасик, А. М. К вопросу о трех центрах Древней Руси // Ист. зап. — 1950. — Т. 35. — С. 304—305. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

8) Ковалевский, А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. : Статьи, переводы и кокоммент. / А. П. Ковалевский. — Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1956. — 347 с. <ЧДОУНБ>

9) Ковалевский, А. П. Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным ал-Масуди // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений / Отв. ред. В. Д. Королюк; АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. — М. : Наука, 1973. — С. 62—79. <Б-ка ЧДПУ>

10) Лебедев, Г. С. Этнографические сведения арабских авторов о славянах и русах // Из истории феодальной России : Статьи и очерки (к 70-летию со дня рождения проф. В. В. Мавродина) / ЛГУ им. А. А. Жданова. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. — С. 21—24. <ЧДОУНБ>

11) Монгайт, А. Л. Абу Хамид ал-Гарнати и его путешествие в русские земли 1150—1153 гг. // История СССР. — 1959. — № 1. — С. 169—181. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

12) Новосельцев, А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Новосельцев, А. П. Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин и др.; Под ред. В. Т. Пашуто и Л. В. Черепнина; АН СССР. Ин-т истории. — М. : Наука, 1965. — С. 355—419. <Б-ка ЧДПУ>

13) Новосельцев, А. П. «Худуд ал-алам» как источник о странах и народах Восточной Европы // История СССР. — 1986. — № 5. — С. 90—103. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

II. б) Сирийські та давньоєврейські джерела.

1) Дьяконов, А. П. Известия Псевдо-Захарии о древних славянах / А. П. Дьяконов // Вестн. древ. истории. — 1939. — № 4. — С. 83—90. <Б-ка ЧДПУ>

2) Пигулевская, Н. В. Ближний Восток, Византия, славяне / Н. В. Пигулевская; Отв. ред. Б. Б. Пиотровский; АН СССР. Отд-ние истории. — Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1976. — 238, [1] с. <Б-ка ЧДПУ>

3) Пигулевская, Н. В. Имя «Рус» в сирийском источнике VI в. н. э. // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия : Сб. ст. / АН СССР. Ин-т истории. — М. : Изд-во АН СССР, 1952. — С. 42—48. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Прицак, О. Походження Русі : Стародав. скандінав. джерела (крім саг) / О. Прицак; Пер. з англ. О. Буценка та Ю. Олійника // Хроніка-2000: Наш край. — 1992. — Вип. 1. — С. 17—33. <Б-ка ЧДПУ>

5) Рыбаков, Б. А. Русь и Хазария: (К исторической географии Хазарии) // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия : Сб. ст. / АН СССР. Ин-т истории. — М. : Изд-во АН СССР, 1952. — С. 76—88. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

Електронні ресурси

• Восточная литература — библиотека текстов Средневековья [Электронный ресурс] : Средневековые ист. источники Востока и Запада. — Электрон. дан. — Б. м., б. г. — Режим доступа: <http://vostlit.narod.ru/>. — Загл. с экрана.

• Исторические источники [Электронный ресурс] : Россия в IX—XVIII веках. — Электрон. дан. — [Б. м.], 2003. — Режим доступа: <http://hronos.km.ru/dokum/docum.html>. — Загл. с экрана.

• Исторические источники по Отечественной истории до начала XVIII в. на русском языке в Интернете [Электронный ресурс] / Электрон. б-ка Ист. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова. — Электрон. дан. — М., 2005. — Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/EText/PICT/feudal.htm>. — Загл. с экрана.

• Первіснообщинний лад і зародження станово-класового суспільства [Електронний ресурс] : Документи. — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/pervisn.htm>. — Заголовок з екрана.

Методичні рекомендації

Під час підготовки першого питання зверніть увагу на обставини, які сприяли підвищенню інтересу з боку візантійських авторів до слов'ян, його тимчасовому занепаду, а потім — новому спалаху зацікавленості. Аналізуючи конкретне джерело, обов'язково вказуйте на час і місце його створення, автора, охарактеризуйте ступінь його наближеності до джерел інформації, політичну

заангажованість. Під час виступу обов'язково використовуйте першоджерела, особливо ті їх частини, які стали хрестоматійними.

При підготовці другого питання (а) необхідно наголосити на принципових особливостях створення мусульманських джерел, що відрізняють їх від інших, ускладнюють опрацювання інформації. Зверніть увагу на термін «Каспійське зведення», спробуйте дати характеристику джерел, що є його складовими. Увага! Пам'ятайте, що ви маєте справу зі спробою реконструкції джерел, які дійшли до нас у фрагментах, до того ж часто у творах пізніших авторів. Назвіть імена арабських авторів, які були очевидцями описаних подій, особливу увагу зверніть на твір А хмеда Ібн Фа длана.

Готуючи друге питання (б), необхідно назвати відомі Вам джерела, розповісти про їх специфіку та дискусії, які виникли щодо трактування інформації, що там зберігається.

Контрольні запитання

1. Чому у візантійських джерелах VII—VIII ст. згадки про слов'ян майже зникають?
2. До яких свідчень візантійських та східних джерел апелюють прихильники норманської теорії?
3. Поясніть, що означає теза В. В. Бартольда про «книжний характер» арабських джерел.
4. Чому виникла суперечка навколо назви «Рос» (ῥος, ῥωσ), згаданого у Псевдо-Захарії (Захарія Ритор)?

Тема 2.

Соціально-економічні відносини в Київській Русі X—XIII ст. та «Руська правда»

2 години

Мета заняття: на прикладі відомого джерела показати слухачам яким чином, застосовуючи джерелознавчу критику, вони мають самостійно працювати з подібними документами та видобувати звідти інформацію, необхідну для дослідження.

1. Походження, джерела, редакції та історичне значення «Руської правди». Порівняльний аналіз «Руської правди» та так званих варварських правд («Салічної правди», «Правди англів і веринів, тобто тюрингів»).

2. Зміни в соціальному житті Русі XI—XIII ст. (на підставі порівняльного аналізу статей Короткої та Широкої редакцій «Руської правди»).

Література:

1) Греков, Б. Большая семья и вервь Русской Правды и Полицкого статута // Вопр. истории. — 1951. — № 8. — С. 27—37. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

2) Зимин, А. А. Феодалная государственность и Русская правда // Ист. зап. — Т. 76. — 1965. — С. 230—275. <Б-ка ЧДПУ>

3) Лебедев, Г. С. Комментарий к статье 1 Русской Правды Краткой редакции // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы идеологии и культуры :

Межвуз. сб.: К 80-летию проф. В. В. Мавродина / Ленинград. гос. ун-т им. А. А. Жданова; Редкол.: И. Я. Фроянов (отв. ред.) и др.; Под ред. И. Я. Фроянова. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1987. — (Проблемы отечеств. и всеобщ. истории; Вып. 10). — С. 78—84. <Б-ка ЧДПУ>

4) Милов, Л. В. О происхождении Пространной Русской правды: свод древнерусского феодального права // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8, История. — 1989. — № 1. — С. 3—29. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Правда англо- и верингов // Откуда есть пошла Русская земля / Предисл. и коммент. А. Г. Кузьмин. — Кн. 2 : Происхождение государства. — М. : Мол. гвардия, 1986. — (История Отечества в романах, повестях, док.). — С. 591—592. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

6) Романова, Е. Ю. Свободный общинник в Русской правде // История СССР. — 1961. — № 4. — С. 76—90. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

7) Российское законодательство X—XX веков : В 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. — Т. 1 : Законодательство Древней Руси. — М. : Юрид. лит., 1984. — 430 с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

8) Русская Правда / Вступ. ст. и коммент. М. Н. Тихомиров; Моск. гос. ин-т истории, философии и лит. им. Н. Г. Чернышевского. — М. : [Б.и.], 1941. — 120 с. <Б-ка ЧДПУ>

9) Салическая правда : (Учебная литература) / Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина; Пер. Н. П. Грацианского; Под ред. В. Ф. Семенова. — М. : [Б. и.], 1950. — 167 с. — (Учен. зап.; Т. LXII). <Б-ка ЧДПУ>

10) Свердлов, М. Б. От Закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. — М. : Юрид. лит., 1988. — 174, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

11) Тихомиров, М. Н. Пособие для изучения Русской Правды / М. Н. Тихомиров. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1953. — 190, [1] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

12) Фроянов, И. Я. Киевская Русь: Очерки соц.-полит. истории / И. Я. Фроянов; ЛГУ им. А. А. Жданова; Отв. ред. В. В. Мавродин. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. — 254, [1] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

13) Фроянов, И. Я. Рабство и данничество у восточных славян (VI—X вв.) / И. Я. Фроянов; Межвуз. науч. программа «Ист. опыт рус. народа и современность»; М-во общ. и проф. образования Рос. Федерации и С.-Петербур. гос. ун-т; Под ред. А. Я. Дегтярева. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1996. — 512 с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

14) Черепнин, Л. В. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда // Новосельцев, А. П. Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин и др.; Под ред. В. Т. Пашуто и Л. В. Черепнина; АН СССР. Ин-т истории. — М. : Наука, 1965. — С. 128—278. <Б-ка ЧДПУ>

Електронні ресурси

• Исторические источники [Электронный ресурс] : Россия в IX—XVIII веках. — Электрон. дан. — [Б. м.], 2003. — Режим доступа: <http://hronos.km.ru/dokum/docum.html>. — Загл. с экрана.

Методичні рекомендації

Готуючи перше питання, необхідно чітко дотримуватися запропонованої послідовності відповіді, її структурних складових. Зверніть увагу: в літературі існують різні точки зору щодо походження «Руської правди». Ви повинні не обмежуватися однією версією, а спробувати порівняти й проаналізувати кілька поглядів, звичайно, обов'язково посилаючись на того чи іншого науковця.

Під час підготовки другого питання основну увагу треба звернути на безпосередню роботу з джерелами. Тобто Вам необхідно, використовуючи й критичну літературу як підказку, зробити виписки з тесту документа (або, коли є хрестоматія, занотувати номери статей), які розкривають зміст і дозволяють встановити принципові новації, що з'явилися під час розроблення тексту документа й відображають зміни в суспільних відносинах. Найзручніше з цього погляду видання — «Российское законодательство X—XX веков».

Контрольні запитання

1. Чому перший відомий письмовий збір законів часів Київської Русі дістав назву «Руська правда»?
2. Хто і коли запропонував класичний поділ «Руської правди» на Коротку, Широку та Скорочену редакції? Які принципи покладено в цю класифікацію?
3. Назвіть точки зору, які існують у науковій літературі, щодо часу та місця завершення складання Широкої редакції «Руської правди». Чим зумовлена наявність великої кількості різних трактувань?

Тема 3.

Соціально-економічні відносини

на українських землях Великого князівства Литовського в XVI ст.

(на підставі Литовських статутів)

2 години

Мета заняття: на прикладі Литовських статутів продовжити вироблення навичок застосування студентами джерелознавчої критики; показати специфіку порівняльного аналізу джерел одного виду, які генетично пов'язані між собою, але створені в різні часи, під впливом різних історичних обставин.

1. Походження, джерела та історичне значення Литовських статутів.
2. Зміни в соціальному житті у Великому князівстві Литовському (ВКЛ) протягом XVI ст. (на підставі порівняльного аналізу статей Литовських статутів):
  - а) права та обов'язки народу-шляхти та інших станів у ВКЛ;
  - б) сімейні відносини та спадкове право;
  - в) кримінальні злочини.
3. Порівняльний аналіз трьох Литовських статутів та «Руської правди».

Література:

1) Бардах, Ю. Литовские статуты — памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: Пробл. взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения / Под ред. Б. А. Рыбакова; АН СССР. Комис. историков СССР и ПНР, Ин-т славяноведения и балканистики, Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1976. — С. 71—93. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

2) Грушевський, М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський; НАН України. Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України, Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, Центр дослід. історії України ім. Петра Яцика; Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків. — К. : Наук. думка, 1994. — 687 с. — (Пам'ятки іст. думки України). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

3) Левицький, О. Сім'я і побут українців у XVI ст. // На переломі: Друга половина XV — перша половина XVI ст. / Упоряд. і передм. О. В. Русиної. — К. : Україна, 1994. — (Історія України в проз. творах та документах). — С. 190—255. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Мишко, Д. І. Перший Литовський статут і його історичне значення // Іст. джерела та їх використання. — 1969. — Вип. 4. — С. 14—23. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Пичета, В. И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв.: (Исслед. по истории соц.-экон., полит. и культур. развития) / В. И. Пичета; АН СССР. Ин-т славяноведения; Ред. В. Д. Королюк. — М. : Изд-во АН СССР, 1961. — 815 с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

6) Пичета, В. И. Литовский статут 1529 года // Учёные зап. Ин-та славяноведения. — 1952. — Т. 5. — С. 243—258. <Б-ка ЧДПУ>

7) Статут Великого княжества Литовского 1529 года / АН Белорус. ССР. Отд. правовых наук; Под ред. К. И. Яблонскиса. — Минск : Изд-во АН БССР, 1960. — 253 с. <Б-ка ЧДПУ>

8) Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / Беларус. Савец. Энцыкл.; Рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. — Мн. : БелСЭ, 1989. — 570, [3] с. — (400-годдзю Статута, 1588—1988). (див. с. 348—454) <Б-ка ЧДПУ>

9) Яковенко, Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центр. Україна) / Н. М. Яковенко; АН України. Ін-т укр. археографії, Укр. правнича фундація. — К. : Наук. думка, 1993. — 411, [3] с. <Б-ка ЧДПУ>

Електронні ресурси

• Доступні першоджерела для другого семестру першого курсу [Електронний ресурс] : (Документи). — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/letop/index.html>. — Заголовок з екрана.

• «Ізборник». Історія України IX—XVIII ст. [Електронний ресурс] : Першоджерела та інтерпретації. — Електрон. дані. — К., 2002—2005. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/>. — Заголовок з екрана.

• Литовсько-польська доба української історії. Початки козаччини [Електронний ресурс] : Документи. — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok1.html>. — Заголовок з екрана.

Методичні рекомендації

При підготовці першого питання в основних рисах зберігається схема відповіді, задіяна на попередньому семінарі. Зверніть увагу на причини ухвалення Литовських статутів, на історичні обставини, що сприяли прискоренню законотворчості у ВКЛ. Необхідно вказати авторство Статутів, принципові відмінності (у джерелах, структурі тощо), які існували між ними. Розповідаючи про значення Статутів, обов'язково згадайте рік, до якого вони були чинними на території колишньої Гетьманщини, як це відбилося на свідомості наших предків.

Друге питання розраховано на ваше вміння працювати з джерелами. Свої відповіді підтверджуйте виписками з першоджерел. Зверніть увагу на те, чого домогалася шляхта і коли вона досягла бажаного. Як це втілювалось у вигляді відповідних статей Статутів? Щодо характеристики сімейних відносин вам допоможе, насамперед, праця О. Левицького. Однак концентруйтеся саме на нормах, урегульованих Статутами. Під час характеристики кримінальних злочинів обов'язково охарактеризуйте вплив ідей гуманізму.

Під час підготовки третього питання ви маєте згадати попередній семінар і проаналізувати відмінності щодо історичних обставин формування, джерел, юридичних норм, зафіксованих у збірниках законодавчих актів.

Контрольні запитання

1. Які причини створення I Литовського Статуту?
2. Що спонукало можновладців Великого князівства Литовського тричі упродовж короткого терміну вдаватися до нової кодифікації свого законодавства?
3. Які статuti мають принципові відмінності щодо джерел їх створення? У чому вони полягають?
4. Яким чином вплинули ідеї гуманізму на зміст Литовських статутів?
5. Як довго Литовські статuti зберігали чинність на теренах Лівобережної України?

Тема 4.

Україна XVI—XVII ст. (за наративними іноземними джерелами)

2 години

Мета заняття: ознайомити слухачів з комплексами історичних джерел іноземного походження, які висвітлюють історію України зазначеного періоду; на прикладі запропонованих джерел закріпити набуті на попередніх заняттях вміння практичного застосування джерелознавчої критики.

1. Джерела XVI — першої половини XVII ст. про соціально-економічні та суспільно-політичні відносини на українських землях та про запорізьких козаків.

2. Події Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького в європейських та східних наративних джерелах.

Література:

I. До п. 1.

1) Боплан, Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан; Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк; Передм. Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Г. В. Боряк, Я. Р. Дашкевич та ін.; АН УРСР. Археогр. коміс., Ін-т історії, Ін-т сусп. наук, Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту. — К. : Наук. думка ; Cambridge, Massachusetts : Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1990. — 252, [2] с. — (Україна в міжнар. зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники). <Б-ка ЧДПУ>

2) Герберштейн, С. Записки о Московии : [Пер. с латин. и нем.] / Сигизмунд Герберштейн; [Вступ. ст. А. Л. Хорошкевич; Примеч. С. В. Думина и др.]. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. — 429, [1] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

3) Гваньїні, Олександр. Хроніка Руської землі, в якій міститься стислий опис всіх міст, замків і провінцій, що їй належать... / Пер. з пол. Ю. Мицика за участю О. Дячка // Всесвіт. — 2000. — № 11—12. — С. 116—152. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Дзира, Я. Хроніка Мартина та Йоахима Бельських : Про історію козацтва // Україна. Наука і культура. — 1991. — Вип. 25. — С. 121—135. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Лясота, Еріх зі Стеблева. Щоденник / Пер. з нім. Галини та Івана Ів. Сварників // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 97—110. <ЧДОУНБ>

6) Наливайко, Д. С. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках) / Дмитро Наливайко. — К. : Дніпро, 1992. — 493, [2] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

7) Наливайко, Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. / Дмитро Наливайко. — К. : Основи, 1998. — 578 с. <Б-ка ЦППК>

II. До п. 2.

1) Булос Ібн Аз-Заїм (Павло Халєбський). Подорож патріарха Макарія : (Уривки) / Пер. з араб. Я. Полотнюка // Дзвін. — 1990. — № 9. — С. 119—124. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

2) Виговський, І. І. Донесення посла Франції з Польщі за 1648—1649 рр. як джерело по історії визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. пр. / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: Г. Я. Сергієнко (голов. ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1986. — С. 106—115. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

3) Виговський, І. «Я отримав наказ від папи римського...» : Дип. протидія Ватікану визвол. війні укр. народу 1648—1654 рр. і возз'єднанню України з Росією // Київ. — 1983. — № 3. — С. 137—141. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Костін, М. Літопис землі Молдавії від господаря Арона в цей бік // Укр. іст. журн. — 1992. — № 10—11. — С. 97—110; № 12. — С. 107—122. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Кушевич, С. Листи зі Львова / Пер. з пол. та латин. і прим. І. І. Сварника // Жовтень. — 1980. — № 1. — С. 119—127; № 2. — С. 130—136; № 3. — С. 99—106; № 4. — С. 117—127. <ЧДОУНБ>

6) Мацьків, Т. Зборівський договір (1649 р.) у тогочасних західноєвропейських джерелах // Київ. старовина. — 1995. — № 4. — С. 36—42. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

7) Плохий, С. М. Документи Богдана Хмельницького на сторінках творів І. Пасторія // Укр. іст. журн. — 1984. — № 2. — С. 137—141. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

8) Полотнюк, Я. Є. Мандрівні записки Павла Халебського як джерело до історії культури України XVII ст. // Дзвін. — 1990. — № 9. — С. 124—129. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

9) Полотнюк, Я. Є. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського «Подорож патріарха Макарія» / Я. Є. Полотнюк // Іст. джерела та їх використання. — 1971. — Вип. 6. — С. 66 — 81. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

10) Путевые записки Павла Халебского (Алеппского) / Коммент. Я. Д. Исаевича // Чтоб вовек едины были : [Сборник / Сост., предисл., коммент. Я. Д. Исаевича; Иллюстрации С. Харламова]. — М. : Молодая гвардия, 1987. — С. 346—348 (коментар), 399—449. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

11) Сварник, І. І. «Листи зі Львова» та їх автор // Жовтень. — 1980. — № 1. — С. 114—118. <ЧДОУНБ>

12а) Шевальє, П. Історія війни козаків проти Польщі: З розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар / Пер. з фр. вид. 1663 р. Ю. І. Назаренка; [Підгот. до друку А. З. Барабой, О. А. Бевзо; Вступ. ст. А. З. Барабой]. — К. : Вид-во АН УРСР, 1960. — 196, [3] с. <ЧДОУНБ>;

12б) Шевальє, П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар / Пер. з фр. вид. 1663 р. [Ю. Назаренка; Упорядкув. ілюстр. Ю. О. Іванченка; Передм. А. З. Барабой]. — К. : Томіріс, 1993. — 219, [2] с. <Б-ка ЧДПУ>

13) Шледер, Й.-Г. Театр Європи : Фрагмент [про битву під Берестечком] / Пер. з нім. Ю. Мицика; Післямова «У світлі німецької хроніки» Ю. Мицика та І. Свешникова // Жовтень. — 1985. — № 7. — С. 83—91. <ЧДОУНБ>

Електронні ресурси

• Восточная литература — библиотека текстов Средневековья [Электронный ресурс] : Средневековые ист. источники Востока и Запада. — Электрон. дан. — Б. м., б. г. — Режим доступа: <http://vostlit.narod.ru/>. — Загл. с экрана.

• Доступні першоджерела для другого семестру першого курсу [Електронний ресурс] : (Документи). — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/letop/index.html>. — Заголовок з екрана.

• «Ізборник». Історія України IX—XVIII ст. [Електронний ресурс] : Першоджерела та інтерпретації. — Електрон. дані. — К., 2002—2005. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/>. — Заголовок з екрана.

• Исторические источники [Электронный ресурс] : Россия в IX—XVIII веках. — Электрон. дан. — [Б. м.], 2003. — Режим доступа: <http://hronos.km.ru/dokum/docum.html>. — Загл. с экрана.

• Исторические источники по Отечественной истории до начала XVIII в. на русском языке в Интернете [Электронный ресурс] / Электрон. б-ка Ист. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова. — Электрон. дан. — М., 2005. — Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/Pict/feudal.htm>. — Загл. с экрана.

• Литовсько-польська доба української історії. Початки козащини [Електронний ресурс] : Документи. — Електрон. дані. — К., [Б. р.]. — Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok1.html>. — Заголовок з екрана.

• Публікація документів на сайті «Козацтво XV—XXI ст.» [Електронний ресурс] : Документи, карти, ілюстрації, сувеніри... — Електрон. дані. — [Запоріжжя], 2005. — Режим доступу: <http://www.cossackdom.com/dokumu.html>. — Заголовок з екрана.

Методичні рекомендації

Схема підготовки до обох питань є аналогічною. Зверніть увагу на те, чому інтерес до України різко зріс у XVI ст., а особливо в середині XVII ст. Зазначайте автора, його політичні симпатії та антипатії, час, місце, мету, обставини створення того чи іншого джерела. Необхідно коротко розповісти про зміст інформації, яка зберігається у джерелі, зіставити її з даними інших джерел, і таким чином з'ясувати їх вірогідність. Оскільки кількість джерел досить значна, то під час підготовки питання варто сконцентрувати свою увагу на певній їх частині. Однак, у цілому, на семінарі необхідно охарактеризувати максимально можливу кількість джерел. Готуючи виступ, водночас використовуйте і критику, і безпосередньо джерела, що зробить вашу відповідь значно змістовнішою.

Контрольні запитання

1. Які держави приділяли найбільше уваги Україні в зазначений період і чому? Яким чином їхні інтереси впливали на характер інформації, що міститься в джерелах?
2. Як змінюється характер повідомлень про Україну залежно від часу створення джерела?
3. Чому працю Гійо ма Ле-Вассе ра-де-Бопла на вважають своєрідною енциклопедією тогочасної України?

Тема 5.

Джерела часів селянської реформи 1861 р.

2 години

Мета заняття: ознайомити слухачів з історичними джерелами, які висвітлюють причини та перебіг селянської реформи 1861 р.; напрацювати навички дослідницької роботи з масовими джерелами, документами діловодства державних установ.

1. Причини, мета, обставини здійснення реформи 1861 р.; суперечки серед дворянства щодо звільнення селян та їх відбиття в законодавстві.

2. «Журнал Министерства внутренних дел», донесення губернаторів, жандармських офіцерів як джерело для вивчення суспільно-політичної ситуації в Україні після оголошення Маніфесту від 19 лютого 1861 р.

3. Уставні грамоти як джерело для дослідження стану селянського та поміщицького господарств.

4. Документи, що йшли від селян, як історичне джерело.

Література:

1) Вдовин, В. А. Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий: (Период капитализма): Вторая половина XIX в. : Учеб. пособие для студ. ист. фак. гос. ун-тов и пед. ин-тов / В. А. Вдовин. — М. : Высш. шк., 1975. — 349, [1] с. (до п. 1: с. 7—9, 17, 22). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

2) Дружинин, Н. М. Русская деревня на переломе, 1861—1880 гг. / Н. М. Дружинин; АН СССР. Отд-ние истории. Ин-т истории СССР. — М. : Наука, 1978. — 286, [1] с. (до п. 1: с. 11—24, до п. 3: с. 45—83). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

3) Зайончковский, П. А. Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Просвещение, 1968. — 366, [2] с. (до п. 1: с. 63—125; до п. 3: с. 126, 183). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Зайончковский, П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. / П. А. Зайончковский. — М. : Соцэкгиз, 1958. — 468, [1] с. (до п. 2: с. 29—32; до п. 3: с. 26, 27, 89—103). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Захарова, Л. Г. Самодержавие и реформы в России. 1861—1874: К вопросу о выборе пути развития) // Великие реформы в России = Russia's Great Reforms, 1856—1874 : [Сборник] / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1992. — С. 24—43. (до п. 1). <ЧДОУНБ>

6) Крестьянское движение в России в 1857 — мае 1861 гг. : Сб. док. / АН СССР. Ин-т истории; Гл. арх. упр. Центр. гос. ист. арх. СССР; Под ред. С. Б. Окуня и К. В. Сивкова. — М. : Изд-во соц.-экон. лит., 1963. — 882 с. (до пп. 2, 4: — передмова [зверніть увагу на с. 13, 25, 35]; до п. 2 — документи № 120, 121, 136, 137, 165—168, 190—192, 194—197; до п. 4: документи № 38, 135). <Б-ка ЧДПУ>

7) Лещенко, М. Н. Сторіччя падіння кріпосного права / М. Н. Лещенко; Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР; Відп. ред. О. А. Парасунько. — К. : Б. в., 1961. — 46, [2] с. <ЧДОУНБ>

8) Лещенко, Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.) / Н. Н. Лещенко; АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. В. А. Голобуцкий. — Киев : Изд-во АН УССР, 1959. — 521, [2] с. (до пп. 2—4: див. передмову; до п. 3: с. 281, 282). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

9) Литвак, Б. Г. О некоторых спорных вопросах реализации реформы 1861 г. // Ист. зап. — 1961. — Т. 68. — С. 81—115. <ЧДОУНБ>

10) Литвак, Б. Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX — начала XX в. / Б. Г. Литвак; АН СССР. Ин-т истории СССР; Отв. ред.

И. Д. Ковальченко. — М. : Наука, 1979. — 293, [1] с. (до п. 4: с. 267—284). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

11) Литвак, Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б. Г. Литвак. — М. : Политиздат, 1991. — 300 с. (до пп. 1, 3: С. 133—135). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

12) Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / АН СССР. Отд-ние истории, Комис. по применению мат. методов и ЭВМ в ист. исслед.; Отв. ред. И. Д. Ковальченко. — М. : Наука, 1979. — 415 с. (до п. 3: с. 204—208). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

13) Отмена крепостного права: Доклады министров внутр. дел о проведении крестьян. реформы 1861—1862 / АН СССР. Ленинград. отд-ние Ин-та истории АН СССР. Центр. гос. ист. арх. в Ленинграде; Отв. ред. С. Н. Валк. — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — 310, [1] с. (до п. 2, див. географічний покажчик). <Б-ка ЧДПУ>

14) Отмена крепостного права на Украине : Сб. док. и материалов / АН УССР. Ин-т истории. Центр. гос. ист. арх. УССР в Киеве; Сост.: А. З. Барабой, В. М. Брожек, М. К. Козыренко и др.; Редкол.: А. З. Барабой, Н. Н. Лещенко, М. И. Тесленко. — К. : Изд-во АН УССР, 1961. — 426, [2] с. (до п. 1: документи № 53, 55, 61, 72, 73; до п. 2: документи № 82, 83, 84, 87, 89—92, 95, 100, 106, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 124, 126, 128, 131, 136, 140—143, 147—150, 152, 154, 157, 163, 164, 175, 175, 179, 184; до п. 3: документ № 134; до п. 4: документи № 98, 109, 158, 169, 177, 182, 183). <Б-ка ЧДПУ>

15) Паина, Э. С. Жалобы помещичьих крестьян первой половины XIX в. как исторический источник // История СССР. — 1964. — № 6. — С. 110—117. (до п. 4, зверніть увагу на с. 110, 111, 117). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

16) Реформа 1861 г. и крестьянское движение на Черниговщине : (Подборка док.) / Черниг. обл. гос. арх., Черниг. обл. ин-т усовершенствования учителей. — Чернигов : [Б. и.], 1976. — 128, [1] л. (до п. 2: документи № 26—34, 40, 45—47, 50, 58, 62, 63; до п. 3: документи № 39, 42, 44, 49, 51, 52, 54; до п. 4: документи № 65, 67—70). <Б-ка ЧДПУ>

17) Теплицький, В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.) / В. П. Теплицький; Відп. ред. В. В. Бондаренко; АН УРСР. Ін-т економіки. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — 305, [2] с. (до пп. 1, 2). <ЧДОУНБ>

18) Устьянцева, Н. Ф. Институт мировых посредников в крестьянской реформе // Великие реформы в России = Russia's Great Reforms, 1856—1874 : [Сборник] / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Экклофа, Дж. Бушнелла. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1992. — С. 164—184 (до п. 3). <ЧДОУНБ>

19а) Хрестоматія з історії СРСР / Упоряд. С. С. Дмитрієв; Пер. з 2-го рос. випр. і доп. вид. — Т. 3 : 1857—1894. — К. : Рад. шк., 1953. — 837, [1] с. (до п. 1: с. 58—63, 64—71). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

19б) Хрестоматія по історії СРСР / Сост. С. С. Дмитрієв. — 2-е изд., испр. и доп. — Т. 3 : 1857—1894. — М. : Учпедгиз, 1952. — 894, [1] с. (до п. 1: с. 61—67, 68—75). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

20) Хрестоматія по історії СРСР, 1861—1917 : Учеб. пособие для пед. ин-тов по спец. «История» / Сост.: В. Ф. Антонов, И. В. Волкова, М. И. Гришина и др.; Под ред. В. Г. Тюкавкина. — М. : Просвещение, 1990. — 414, [1] с. (до п. 1: с. 13—17, 25—26, 27—28, 31—33, 33—34, 37—52; до п. 2: с. 62—72). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

Електронні ресурси

• Исторические источники — XIX век [Электронный ресурс] : Россия в XIX веке. — Электрон. дан. — [Б. м.], 2003. — Режим доступа: <http://hronos.km.ru/dokum/docum19.html>. — Загл. с экрана.

Методичні рекомендації

Готуючи перше питання, дуже коротко, конспективно нагадайте про причини, мету та обставини селянської реформи 1861 р., обов'язково назвіть державні та громадські установи, що готували реформу, особливості їхнього персонального складу. Головне інше — ви маєте спробувати охарактеризувати те, як відобразились у джерелах інтереси різних угруповань дворянства (в тому числі регіональних) при підготовці проектів реформи, яким чином їхні прагнення співвідносилися з державними потребами, й, врешті-решт, знайшли своє втілення в документах, підписаних Олександром II 19 лютого 1861 р.

При підготовці другого питання дослідження мають зіграти лише допоміжну роль, головну увагу сконцентруйте на роботі з джерелами. При цьому не треба аналізувати всі вказані у списку літератури документи (до речі, значна їх частина повторюється в різних виданнях). Проаналізуйте їх частину, використовуючи насамперед ті, що стосуються Чернігівської губернії як ілюстрацію для підтвердження ваших думок. Обов'язково порівняйте інформацію, яка міститься в «Журнале МВД» та донесеннях губернаторів і жандармських офіцерів (бажано про одні й ті самі події), що дозволить вам розкрити специфіку джерел офіційного походження.

Під час підготовки третього питання майте на увазі, що йдеться про масові джерела. Спочатку ознайомтеся з усією доступною довідковою літературою стосовно цього питання, а вже потім переходьте до конкретних джерел. Зверніть увагу на формуляр документів, на обставини, що впливали на їхній зміст та вірогідність. Обов'язково треба згадати про роль інституту мирових посередників у складанні уставних грамот.

Четверте питання стосується документів, які, на відміну від попередніх, вийшли із селянської маси. Вам необхідно спробувати з'ясувати відображення їхніх прагнень у джерелах, що і чому, насамперед, турбувало селян, їхні вимоги, а також, звичайно, ступінь вірогідності цих джерел. Бажано порівняти селянські джерела з офіційними.

Контрольні запитання

1. Як співвідноситься аналогічна інформація, що міститься в «Журнале МВД» і донесеннях губернаторів та жандармських офіцерів? Чим вони відрізняються і чому?

2. Розкрийте значення терміну «масове джерело». Чому уставні грамоти вважаються масовими джерелами?
3. Ким створювалися документи, які йшли від селян? Як це впливало на їхній зміст та форму?

Тема 6.

Вітчизняні наративні джерела про події української революції 1917 – початку 1918 рр.

2 години

Мета заняття: ознайомити слухачів з основними публікаціями наративних джерел з історії української революції; напрацювати навички роботи з мемуарами.

1. Українська революція очима учасників національно-визвольного руху.
2. Революційні події за споминами більшовиків.
3. Політики ліберального та консервативного напрямів про добу Української Центральної Ради.

Література:

I. До п. 1.

1) Винниченко, В. К. Відродження нації: (Історія укр. революції [марець 1917 р. – груд. 1919 р.]) / В. Винниченко. — Репринт. відтворення вид. 1920 р. — К. : Політвидав України, 1990. — Ч. 1. — 348 с.; Ч. 2. — 328 с. — (Б-ка репринт. вид.). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

2) Грушевський, М. Спомини. Частина II / Підготов. тексту й прим. С. Білоконя // Київ. — 1989. — № 8. — С. 103—154, № 9. — С. 108—149; № 10. — С. 122—158; № 11. — С. 113—155. <ЧДОУНБ>

3) Дорошенко, Д. И. Война и революция на Украине // Революция на Украине: По мемуарам белых: [Репринт. воспроизведение изд. 1930 г.] / Сост. С. А. Алексеев под ред. Н. Н. Попова; [Предисл. С. Алексеева]. — К. : Политиздат Украины, 1990. — С. 64—98. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ, Б-ка ЦППК>

4) Дорошенко, Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 6. — С. 131—142; № 7—8. — С. 140—147; № 9. — С. 145—155; № 12. — С. 152—159; 1993. — № 1. — С. 131—139; № 2—3. — С. 104—114; № 4—6. — С. 80—93; № 7—8. — С. 102—115. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Каліберда, Ю. Бій під Крутами за спогадами учасників // Історія в шк. України. — 1997. — № 3. — С. 8—10. <ЧДОУНБ>

6) Русова, С. Ф. Мої спомини / Софія Русова; [Передм. «Біля її вогнища» О. В. Проскури]. — Віддруковано за вид. 1937 р. (із збереженням орфографії). — К. : Україна-Віта, 1996. — 208 с. <ЧДОУНБ>

7) Удовиченко, О. Перша боротьба за Київ (1917—1918) / Публ. підгот. Л. І. Лозенко // Архіви України. — 1992. — № 1—3. — С. 55—61. <ЧДОУНБ>

8) Удовиченко, О. І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921 / О. І. Удовиченко. — К. : Україна, 1995. — 206 с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

II. До п. 2.

1) Антонов-Овсієнко, В. О. Повалення Центральної ради (листопад 1917 р. — лютий 1918 р.) // Незабутні роки: Спогади учасників Великої Жовтн. соціаліст. революції на Україні : [З журн., газ. і зб., що видавались в 20—30-х рр., та зб. і газ. остан. років] / Ін-т історії партії ЦК КП України — філ. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС; Редкол.: З. М. Громова та ін. — К. : Політвидав України, 1967. — С. 132—140. — (50 років Рад. влади). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

2) Бош, Е. Б. Год борьбы : [Борьба за власть на Украине с апр. 1917 г. до нем. оккупации] / Е. Б. Бош; [Под науч. ред., с предисл. и прим. П. Л. Варгатюка]. — 2-е изд., с прил. биограф. писем авт. — К. : Политиздат Украины, 1990. — 446, [1] с. — (Б-ка ист.-рев. мемуаров). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

3) Гамарник, Я. Б. 25 октября 1917 года // В защиту революции: Воспоминания участников борьбы за власть Советов и начала социалист. стр-ва в Киеве и на Киевщине / Сост.: Т. Д. Бондарь, Р. М. Вечерко, Т. А. Гирявец и др.; Отв ред. Т. Д. Бондарь. — К. : Политиздат Украины, 1977. — С. 23—29. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Затонський, В. П. Жовтень 1917 року в Києві // Незабутні роки: Спогади учасників Великої Жовтн. соціаліст. революції на Україні : [З журн., газ. і зб., що видавались в 20—30-х рр., та зб. і газ. остан. років] / Ін-т історії партії ЦК КП України — філ. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС; Редкол.: З. М. Громова та ін. — К. : Політвидав України, 1967. — С. 11—25. — (50 років Рад. влади). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Затонський, В. Уривки з спогадів про українську революцію // Архіви України. — 1990. — № 1. — С. 40—66; № 4. — С. 53—73. <ЧДОУНБ>

6) Иванов, А. В. Центральна рада і Київська рада в 1917—1918 році // Незабутні роки: Спогади учасників Великої Жовтн. соціаліст. революції на Україні : [З журн., газ. і зб., що видавались в 20—30-х рр., та зб. і газ. остан. років] / Ін-т історії партії ЦК КП України — філ. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС; Редкол.: З. М. Громова та ін. — К. : Політвидав України, 1967. — С. 26—36. — (50 років Рад. влади). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

7) Лапчинський, Г. Боротьба за Київ : січень 1918 р. // Україна. — 1991. — № 22. — С. 4—6. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

8) Скрипник, М. О. В крові і вогні (від лютого 17-го року до гетьмана) // Незабутні роки: Спогади учасників Великої Жовтн. соціаліст. революції на Україні : [З журн., газ. і зб., що видавались в 20—30-х рр., та зб. і газ. остан. років] / Ін-т історії партії ЦК КП України — філ. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС; Редкол.: З. М. Громова та ін. — К. : Політвидав України, 1967. — С. 141—149. — (50 років Рад. влади). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

9) Чайковский, Е. Г. Январское восстание в Киеве // В защиту революции: Воспоминания участников борьбы за власть Советов и начала социалист. стр-ва в Киеве и на Киевщине / Сост.: Т. Д. Бондарь, Р. М. Вечерко, Т. А. Гирявец и др.; Отв ред. Т. Д. Бондарь. — К. : Политиздат Украины, 1977. — С. 38—61. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

III. До п. 3.

1) Вернадский, В. И. Дневники, 1917—1921: Октябрь 1917 — январь 1920 / В. И. Вернадский; НАН Украины. Комис. по разраб. науч. наследия акад. В. И. Вернадского, Центр. науч. б-ка им. В. И. Вернадского; Рос. АН. Архив; Сост.: М. Ю. Сорокина и др.; Отв. ред. К. М. Сытник, Б. В. Левшин. — К. : Наук. думка, 1994. — 269, [2] с. (див. с. 53—66). <ЧДОУНБ>

2) Гольденвейзер, А. А. Из Киевских воспоминаний (1917—1920 гг.) // Революция на Украине: По мемуарам белых: [Репринт. воспроизведение изд. 1930 г.] / Сост. С. А. Алексеев под ред. Н. Н. Попова; [Предисл. С. Алексеева]. — К. : Политиздат Украины, 1990. — С. 1—63. (див. с. 1—35). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ, Б-ка ЦППК>

3) Гольденвейзер, А. А. Изъ Киевскихъ воспоминаній (1917—1921 гг.) // Архив русской революции : В 22 т. / Изданный И. В. Гессеном. — Репринт. изд. — Т. 5—6. — М. : «Терра»; Политиздат, 1991. — Т. 6. — С. 161—303. (див. с. 161—216). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Могилянскій, Н. М. Трагедія України: (Изъ пережитого въ Киевѣ въ 1918 году) // Архив русской революции : В 22 т. / Изданный И. В. Гессеном. — Репринт. изд. — Т. 11—12. — М. : «Терра»; Политиздат, 1991. — Т. 11. — С. 74—105. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Скоропадський, П. П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 / Павло Скоропадський; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т східноєвроп. досліджень; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського; Голов. ред. Ярослав Пеленський. — К.; Філадельфія : [Б. в.], 1995. — 492, [1] с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

6) Сумский, С. Одиннадцать переворотов: (Гражданская война в Киеве) // Революция на Украине: По мемуарам белых: [Репринт. воспроизведение изд. 1930 г.] / Сост. С. А. Алексеев под ред. Н. Н. Попова; [Предисл. С. Алексеева]. — К. : Политиздат Украины, 1990. — С. 99—114. (див. с. 99—105). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ, Б-ка ЦППК>

Методичні рекомендації

Питання, які необхідно розглянути на семінарі, стосуються мемуарної літератури. Згадайте про специфіку цього різновиду джерела як такого. Усі три групи джерел представляють різні напрями політичної думки, що існували в Україні на той час. Тому при підготовці до семінару, по-перше, зверніть увагу на специфіку відображення подій у джерелах, що належать діячам різних політико-ідеологічних напрямів, а по-друге, не забувайте, що й серед цих течій також існували різні підходи до розв'язання проблем сучасності, що й відбилось у джерелах. Спробуйте показати це у виступах, спираючись на ваші знання про автора та обставини створення того чи іншого джерела.

Контрольні запитання

1. Які події і чому привернули головну увагу учасників національно-визвольного руху?

2. Які історичні обставини вплинули на характер праці В. К. Винниченка «Відродження нації»?
3. Чим відрізняються спомини більшовиків, надруковані у 1920-ті рр., від тих, що з'явилися у 50—70-ті рр. ХХ ст.?
4. Коли в нашій країні відновилися публікації споминів опонентів більшовиків і чому?

Тема 7.

Документи Нюрнберзького процесу як джерело для вивчення історії України

2 години

Мета заняття: напрацювати вміння комплексної роботи з джерелами різних видів та різного походження, але об'єднаних однією темою; показати вплив відбору документів на ступінь об'єктивності висновків дослідника; здобути навички оброблення джерел, інформація в яких збереглась у спотвореному вигляді.

1. Міжнародний військовий трибунал (МВТ): проблеми створення, межі компетенції.
2. Особливості документів, поданих на розгляд МВТ. Характеристика системи доказів, що використовувалася.
3. Україна у світлі документів Нюрнберзького процесу про:
  - а) злочини проти миру;
  - б) воєнні злочини;
  - в) злочини проти людяності.

Література:

- 1) Лебедева, Н. С. Подготовка Нюрнбергского процесса / Н. С. Лебедева; АН СССР. Ин-т всеобщ. истории; Отв. ред. А. И. Полторак. — М. : Наука, 1975. — 236, [2] с. (до п. 1). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>
- 2) Нюрнбергский процесс : Сб. материалов : В 8 т. / Отв. ред., авт. предисл. А. М. Рекунков. — М. : Юрид. лит., 1987—1991. — Т. 1—5.
  - Т. 1: У истоков фашизма. — 1987. — 688 с. (до п. 1: с. 134—143; до п. 2: с. 146—153, 154—159, 219—240; до пп. 3а, 3б, 3в: с. 573—636).
  - Т. 2: Подготовка агрессии. — 1988. — 672 с.
  - Т. 3: Преступления против мира. — 1989. — 656 с. (до п. 3а: с. 380—381, 538—541 [план «Барбаросса»], 550—554, 556—557).
  - Т. 4: Военные преступления. — 1990. — 672 с. (до п. 3б: с. 88—157 [зверніть увагу на с. 90, 93, 94, 97, 103, 105, 128—135, 129—130, 135—140], 201, 204—216, 230—277 [зверніть увагу на с. 250, 259—264], 361—394, 406—452 [зверніть увагу на с. 435—442], 481—482, 490—513 [зверніть увагу на с. 513]; до п. 3в: С. 516—540, 540—600 [зверніть увагу на с. 549, 554, 555—557, 561—563, 598—599], 658—666).
  - Т. 5: Преступления против человечности. — М. : Юрид. лит., 1991. — 672 с. (до п. 3в: С. 80—187 [зверніть увагу на с. 87—91, 95, 117—132, 127, 128, 131, 132, 139, 143—144, 147, 156—157, 159, 161, 162], 288—295, 288—310 [зверніть увагу на с. 303, 305—

310], 310—318, 325—327, 634—653 [зверніть увагу на с. 649, 650]). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

3) Нюрнбергский процесс на главными немецкими военными преступниками : Сб. материалов : В 7 т. / Сост.: Г. Н. Александров, А. Ф. Волчков, Д. С. Карев, М. Ю. Рагинский; Под общ. ред. Р. А. Руденко. — М. : Госюриздат, 1957—1961. — Т. 1—7.

Т. 1: Подготовка суда. Открытие процесса. Вступительные речи главных обвинителей. Заговор. — 1957. — 800 с. (до п. 2: с. 183—190, 509—534, 551—561).

Т. 2: Преступления против мира. — 1958. — 863 с. (до п. 3а: с. 480—527, 528—558 [зверніть увагу на с. 546, 547, 549, 551—553], 559—580 [план «Барбаросса» та ін.], 581—583, 684—719).

Т. 3: Военные преступления и преступления против человечности. — 1958. — 816 с. (до п. 3б: с. 8—78, 100—112, 125, 126—130).

Т. 4: Военные преступления и преступления против человечности. — 1959. — 896 с. (до п. 3в: с. 200—317 [зверніть увагу на с. 212—215, 219, 253, 286—289], 339—340, 345—347, 383—431, 510—513, 517—567 [зверніть увагу на с. 549—556], 603—624, 631—657 [зверніть увагу на с. 638—643, 642—643, 648, 652], 658—720 [зверніть увагу на с. 667—669, 719], 798—810).

Т. 5: Допросы подсудимых и речи адвокатов. — 1960. — 884 с.

Т. 6: Преступные организации. — 1960. — 748 с.

Т. 7: Заключительные речи главных обвинителей. Последние слова подсудимых. Приговор. — 1961. — 760 с. <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

4) Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : Сб. материалов : В 3 т. / Сост.: Г. Н. Александров, А. И. Полторац, М. Ю. Рагинский; Под общ. ред. Р. А. Руденко; Вступ. ст. М. Ю. Рагинского. — М. : Юрид. лит., 1965—1966. — Т. 1—3.

Т. 1: Нацистский заговор против мира и человечества. Преступления германских монополий. — 1965. — 799 с. (до пп. 1, 2: с. 1—62; до п. 3а: с. 153—195 [зверніть увагу на с. 154, 155, 179, 180], 195—203, 204—208, 209—211, 214—220, 468—515 [план «Барбаросса» та ін.]).

Т. 2: Военные преступления. Преступления против человечности. — 1966. — 799 с. (до п. 3а: с. 158—162, 163—167, 166—174, 184—201; до п. 3б: с. 12—18, 18—24, 28—32, 33—37, 39—41, 41—49, 151—154, 204, 205, 230—239, 258—272, 275—278, 300—304, 305—316, 332—337, 395; до п. 3в: с. 240—245).

Т. 3: Преступления против человечности. — 1966. — 799 с. (до п. 3в: с. 28—30, 30—32, 38—39, 41—43, 47—53, [зверніть увагу на с. 48, 49], 55—59, 60—61, 62—75, 76—78, 83—85, 89, 90, 103—106, 107—110, 125—129, 131—147 [зверніть увагу на с. 141], 340—378 [зверніть увагу на с. 341, 351, 353, 361, 377, 378]). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

5) Полторац, А. И. Нюрнбергский эпилог / А. И. Полторац; Под ред. А. А. Беркова, В. Д. Ежова; [Предисл. Л. Н. Смирнова]. — 3-е изд. — М. : Юрид. лит., 1983. — 416 с. (до пп. 1, 2 [зверніть увагу на с. 82, 108, 121, 122, 137]). <Б-ка ЧДПУ, ЧДОУНБ>

Електронні ресурси

• Нюрнберзький процес — история и современность [Электронный ресурс] : [Материалы междунар. конф., посвящ. 55-летию Междунар. воен. трибунала]. — Электрон. дан. — [Б. м.], [2001—2003]. — Режим доступа: http://pravgos.narod.ru/index_nurn.html. — Загл. с экрана.

• Устав Нюрнберзького трибунала [Электронный ресурс] : Устав Междунар. Воен. Трибунала для суда и наказания глав. воен. преступников европ. стран оси / Предисл. и коммент.: журн. «Рус. воля». — Электрон. дан. — [Б. м.], 2003. — Режим доступа: <http://russianwill.nm.ru/material/m4-10.html>. — Загл. с экрана.

Методичні рекомендації

Під час підготовки першого питання ви маєте показати МВТ як інституцію — хто був її ініціатором, які аргументи висувалися за і проти заснування трибунала, для чого він створювався, коли працював.

Друге питання є логічним продовженням першого і стосується насамперед принципів, які застосовувалися під час відбору тих чи інших документів, які документи подали різні країни-переможці. Зверніть увагу на те, що насамперед потрапляло на розгляд МВТ, а на що не зважали як на неістотне (чи, можливо, впливали й інші причини — це необхідно розкрити), і чи всі джерела є незаперечними. Обов'язково використовуйте статутні документи МВТ.

Третє питання є головним, де ви маєте продемонструвати вміння аналізувати конкретні джерела з-поміж запропонованих. Занотуйте, які комплекси документів концентрувалися за вказаними напрямками. Підбирайте джерела, які стосувалися саме України або планів нацистів щодо неї. Зверніть увагу на походження того чи іншого документа. Треба знайти ті з них, які спотворювали реальні історичні події та вказати чому і як саме. Запропоновані збірки документів часто дублюють одна одну, тому найзручніше використовувати видання 1985—1991 рр.

Контрольні запитання

1. Коли, де і чому виникла ідея заснування Міжнародного військового трибуналу? Яка мета його створення?
2. Як статут МВТ врегулював процедуру подання документів на процес?
3. Які принципи використовувалися під час відбору документів для Нюрнберзького трибуналу? Що залишалось поза увагою?
4. На які документи спиралося радянське звинувачення, а на які американське, англійське та французьке і чому?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Джерелознавство як спеціальна галузь наукових історичних знань, його предмет та завдання. Місце джерелознавства серед спеціальних історичних дисциплін.
2. Підходи до визначення історичного джерела. Об'єктивна природа джерела. Джерело як суб'єктивно-об'єктивний феномен.
3. Методика та методологія джерелознавства. Принципи наукового дослідження джерел. Джерелознавча критика, її етапи та види.
4. Класифікація історичних джерел як теоретико-методологічна процедура. Типолого-видова класифікація та суперечки навколо неї.
5. Історія становлення та розвитку джерелознавства в Україні.
6. Походження, джерела, редакції та історичне значення «Руської правди».
7. Давньоруські літописи як джерела до історії України.
8. «Києво-Печерський патерик» як історичне джерело
9. Литовська метрика як історичне джерело.
10. Руська метрика як історичне джерело.
11. Походження, джерела та історичне значення Литовських статутів.
12. Пародії та жарти канцеляристів як історичне джерело.
13. Історичні праці Литовсько-польської доби.
14. Документи Генеральної військової канцелярії. Універсали гетьманів як історичне джерело.
15. Законодавчі джерела доби Гетьманщини.
16. Джерела описово-статистичного характеру другої половини XVII—XVIII ст.
17. «Чернігівського намісництва топографічний опис» О. Ф. Шафонського як історичне джерело.
18. Архів Коша Нової Запорізької Січі як джерело з історії України.
19. Козацькі літописи як історичні джерела.
20. Історичні праці періоду Гетьманщини.
21. Іноземні джерела до історії України періоду Руїни.
22. Іноземні джерела до історії України XVIII ст.
23. Документація державних установ Російської імперії XIX — на початку XX ст.
24. Документація суспільних організацій і політичних партій, що діяли в Україні XIX — на початку XX ст.
25. Документація церковних управлінь XIX — початку XX ст.
26. Документація приватних установ і підприємств XIX — початку XX ст.
27. Документація місцевих самоврядувань в Україні XIX — початку XX ст.
28. Судово-слідчі документи XIX — початку XX ст. як джерело з історії України.
29. Джерела з історії селянської реформи 1861 р. в Україні.
30. Законодавство Російської імперії як джерело з історії України.
31. Статистичні джерела з історії України XIX — початку XX ст.
32. Матеріали чернігівської земської статистики як історичне джерело. Періодична преса як історичне джерело.
33. Розвиток періодики в Україні у XIX — на початку XX ст.

34. Становлення періодики на Чернігівщині.
35. Специфіка сучасної української періодики як історичного джерела.
36. Джерела до історії української революції.
37. Документи КПРС як історичне джерело.
38. Документи центральних та місцевих радянських органів влади.
39. Документи радянської репресивно-каральної системи.
40. Нормативні акти СРСР та УРСР як джерела з історії України ХХ ст.
41. Особливості радянської статистики як історичного джерела.
42. Мемуари як історичне джерело.
43. Масові джерела.
44. Джерела до історії Другої світової війни на теренах України.

ПИТАННЯ ДЛЯ СПІВБЕСІДИ

1. Джерелознавство як спеціальна галузь наукових історичних знань, його предмет та завдання.
2. Структура історичного джерелознавства, його місце серед спеціальних історичних дисциплін.
3. Підходи до визначення історичного джерела.
4. Об'єктивна природа джерела. Джерело як суб'єктивно-об'єктивний феномен.
5. Принципи наукового дослідження джерел.
6. Методика та методологія джерелознавства.
7. Класифікація історичних джерел як теоретико-методологічна процедура. Типолого-видова класифікація та дискусії навколо неї.
8. Джерелознавча критика, її етапи та види.
9. Розвиток джерелознавства на емпіричному рівні. Перші археографічні публікації в Україні.
10. Археографічна діяльність наукових товариств та державних дослідницьких установ протягом ХІХ — на початку ХХ ст.
11. Особливості розвитку джерелознавства в радянських період.
12. Новітні тенденції розвитку джерелознавства в Україні.
13. Договори Київської Русі з Візантією та міжкнязівські угоди як історичні джерела.
14. Походження, джерела, редакції та історичне значення «Руської правди».
15. Уставні та духовні жалувані грамоти.
16. Давньоруські літописи як джерела до історії України.
17. Західноєвропейські джерела до історії Київської Русі.
18. Східні джерела до історії Київської Русі.
19. Візантійські джерела до історії Київської Русі.
20. Литовська метрика як історичне джерело.
21. Руська метрика як історичне джерело.
22. Походження, джерела та історичне значення Литовських статутів.
23. Матеріали церковних братств, шкіл, колегій як історичні джерела.
24. Білоруські літописи як джерела з історії України.
25. Українські літописи ХVІ — першої половини ХVІІ ст.
26. Мемуари як історичне джерело. Діаріуші Литовсько-польської доби.
27. Історичні праці Литовсько-польської доби.
28. Іноземні джерела до історії України ХV — ХVІ ст.
29. Іноземні джерела до історії України першої половини ХVІІ ст.
30. Документи Генеральної військової канцелярії. Універсали гетьманів як історичне джерело.
31. Законодавчі джерела доби Гетьманщини.
32. Джерела описово-статистичного характеру другої пол. ХVІІ — ХVІІІ ст.
33. Російські джерела до історії Гетьманщини.
34. Козацькі літописи як історичні джерела.

35. Мемуарна література періоду Гетьманщини.
36. Історичні праці періоду Гетьманщини.
37. Іноземні джерела до історії України періоду Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.
38. Іноземні джерела до історії України періоду Руїни.
39. Іноземні джерела до історії України XVIII ст.
40. Масові джерела.
41. Документація державних установ Російської імперії XIX — на початку XX ст.
42. Документація суспільних організацій і політичних партій, що діяли в Україні XIX — на початку XX ст.
43. Документація приватних установ і підприємств XIX — початку XX ст.
44. Документація місцевих самоврядувань в Україні XIX — початку XX ст.
45. Судово-слідчі документи XIX — початку XX ст. як джерело з історії України.
46. Джерела з історії селянської реформи 1861 р. в Україні.
47. Законодавство Російської імперії як джерело з історії України.
48. Статистичні джерела з історії України XIX — початку XX ст.
49. Матеріали чернігівської земської статистики як історичне джерело.
50. Мемуаристика у XIX — на початку XX ст.
51. Епістолярні джерела у XIX — на початку XX ст.
52. Періодична преса як історичне джерело.
53. Розвиток періодики в Україні у XIX — на початку XX ст.
54. Становлення періодики на Чернігівщині.
55. Джерела до історії української революції.
56. Документи КПРС як історичне джерело.
57. Документи центральних і місцевих радянських органів влади.
58. Документи радянської репресивно-каральної системи.
59. Нормативні акти СРСР та УРСР як джерела з історії України XX ст.
60. Особливості радянської статистики як історичного джерела.
61. Мемуари радянського періоду як історичне джерело.
62. Джерела до історії Другої світової війни на теренах України.
63. Специфіка сучасної української періодики як історичного джерела.

ПРО ДЕЯКІ ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ РОБОТИ З ІНШОМОВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Післямова редактора

В умовах відродження незалежної України, її науки, культури та національної літературної мови, а також із входженням нашої держави до міжнародної спільноти як окремої культурно і науково розвиненої її складової, перед українськими вченими постає, поряд з багатьма іншими проблемами, питання вироблення єдиної національної наукової термінології і, зокрема, нормалізації відтворення історичних реалій українською мовою.

У наукових і науково-популярних публікаціях та довідкових виданнях існує величезна кількість іншомовних термінів, прізвищ, власних імен людей тощо. Хаотична і недбала робота перекладача призводить до сумних наслідків, вона множить по друкованих і електронних джерелах інформації, і зрештою завдає клопоту читачам і слухачам.

Так, у різних публікаціях автора візантійського трактату VI—VII ст. з військової справи «Стратегіко н» називають то Маври кієм (Маврі кієм), то Маври кієм Страте гом, то Маври кієм Страти гом. У цьому навчальному посібнику він подається як **Псе вдо-Маври кій** (грец. Ψευδο-Μαυρίκιος = лат. Pseudo-Mauricius) — з ім'ям, що є загальноприйнятим в авторитетних наукових колах. Так само часто-густо не розрізняють частини складних прізвищ та імен. Наприклад, в «Українській радянській енциклопедії» (УРЕ) та переважній більшості фахових наукових видань і бібліографічних реєстрів прізвище французького інженера і картографа XVII ст., який зробив «Опис України...», подається як «БОПЛАН Гійом Левассер де», у той час як слово «Левассер» — не друга частина імені (Г.-Л. де Боплан), а перша частина прізвища (**Г. Ле-Вассе р-де-Бопла н**; фр. Guillaume Le Vasseur de Beauplan).

Пропонований широкому загалові читачів посібник містить перевірені і по змозі оптимальні варіанти відтворення різноманітних історичних реалій українською мовою, а також рекомендації щодо вимови та написання запозичених власних назв, назв творів та інших груп джерел українською мовою. З метою підвищення культури мовлення читачів у всіх іншомовних назвах, окрім односкладових, позначено нормативний наголос.

При запозиченні іноземних прізвищ українською мовою необхідно передусім з'ясувати, ким є його носії за національністю, і потім транскрибувати відповідно до правил тієї мови, до якої ця власна назва реально належить, напр.: Michael для англійців — **Ма йкал** (поширеною є форма Майкл, яка суперечить рекомендованим правилам передачі англійських власних назв графічними засобами української мови), для німця — **Міхае ль**, для шведа — **Мікае ль**. З цієї причини в посібнику ви не зустрінете «українця» Олексія Олександровича Шахматова (О. О. Шахматов), а натрапите на *російського* мовознавця **Алексе я Алекса ндровіча Ша хматова** (А. А. Шахматов).

Донедавна для введення зарубіжного ономастичного матеріалу в мови народів колишнього СРСР вихідним матеріалом була мова-посередниця — російська. Проте підганяти будь-які іншомовні власні назви і взагалі запозичення під норми російської мови було б нісенітницею, оскільки в мовах цих народів існують, як правило, відмінні від російських фонологічні, фонетичні, графічні та орфографічні структури мовного середовища.

У цьому виданні значну частину власних назв збережено здебільшого в традиційному написанні з урахуванням вимог чинного Українського правопису (зокрема, щодо вживання літери Г), напр.: **Йорда н** — готський історик VI ст. (*гот.* □а□□□а□□□ = *транслітерація* Iaurdanes = *лат.* Iordanis або Jordanes); **А хмед**

Ібн

Фа длан — арабський мандрівник і письменник 1-ї пол. X ст. (*араб.* āʔBġæzäʔ āʔæIêG āfäʔæY□ī = *транслітерація* Aḥmad Ibn Fad'lān); **Ян Длу гош** — польський історик XV ст. (*пол.* Jan

Długosz).

Проте часом доводиться відходити від традиції, яка прийшла в українську мову разом зі спотвореною російською транскрипцією, і відтворювати власні назви по-новому, ближче до оригіналу, напр.: **Теофі лакт Симока тта** — візантійський історик 1-ї пол. VII ст. (*грец.* Θεοφύλακτος Σιμοκάττης = *лат.* Theophylactus Simocatta; порівняйте з *рос.* Феофилакт Симокатта або в *УРЕ* — Феофіла кт Сімока тта, де подано хибне написання його імені грецькою мовою та (відповідно) наголос: Θεοφιλάκτος □ Σιμοκάττης); **Ле о Дія кон** — візантійський історик X ст. (*грец.* Λέων Διάκωνος = *лат.* Leo Diaconus; порівняйте з *рос.* Лев Диякон).

При цьому слід мати на увазі, що імена монархів (переважно з багатонаціональних держав), які правили в історично віддалені епохи, заведено калькувати, а не транскрибувати, напр.: **Константи н VII Багряноро дний** — візантійський імператор X ст. (*грец.* Κωνσταντίνος Ζ΄ □ Πορφυρογέννητος = *лат.* Constantinus VII Porphyrogenitus); **Олекса ндр II** — російський імператор 2-ї пол. XIX ст. (*рос.* Александр II). Щодо сучасних монархів, то їх імена в перекладацькій практиці диференціюються за національною ознакою.

Попри те, що поки ще чинний Український правопис зобов'язує писати суфікси **-ск(ий), -цк(ий), -ск(ой), -цк(ой), -ск(і), -цк(і), -sk(i), -ck(i), -dzk(i), -sk(ý), -ck(ý)** у слов'янських прізвищах і географічних назвах слов'янських країн зі знаком м'якшення (**Б**) [див. § 104, п. 9 і § 109, п. 9в], на мою думку, «українізація» цих назв порушує ідентифікацію мови-джерела, носіями якої є дані особи чи географічні об'єкти. Збереження близьких до вихідних вимови й написання полегшить як встановлення національної належності даної назви, так і зворотне їх відтворення іншими мовами. Таким чином, у посібнику замість «сербсько-хорватсько-українського» (за звучанням) Мартіна Бельського ви знайдете справді польського історика і географа **Ма рціна Бе льського** (*пол.* Marcin Bielski), замість «українізованого» Василя Йосиповича Ключевського — російського історика **Васі лія О сіповіча Ключе вского** (*рос.* Василий Осипович Ключевский).

Виняток тут можуть становити частини імені, які закріпилися за конкретною особою і свідчать здебільшого про її географічне походження. У такому разі вживається закономірна українська прикметникова форма, напр.: **Проко пій Кесарі йський** — візантійський письменник-історик VI ст. (грец. Προκόπιος Καίσαρείς = лат. Procopius Caesariensis); **Ма цей Мехо вський** (відомий більше як Ма цей Мехові та) — польський історик і географ 1-ї пол. XVI ст. (пол. Maciej z Miechowa, Maciej Miechowita).

І ще одне зауваження, яке слід пам'ятати вітчизняним ученим-історикам: назви пам'яток писемності та літературних чи наукових творів окремих авторів (так само як і анонімних творів) повинні перекладатися українською мовою, напр.: «**Правда а нглів і ве ринів, тобто тю рингів**» (лат. Lex Angliorum et Werinorum, hoc est Thuringorum); «**Баркула бавський літопис**» (білорус. «Баркулабаўскі летапіс»; від назви містечка Баркула бава [нині — село в Магільовській області Республіки Білорусь]); «**Чернігівського намісництва топографічний опис...**» (старорос. «Черниговскаго Намѣстничества топографическое описаніе...»).

Це правило не поширюється на серіальні видання — газети, журнали, щорічники, альманахи, бюлетені, збірники наукових праць («Праці», «Вчені записки», «Доповіді» і т. ін.), книжкові серії, а також тематичні збірники статей, документів, матеріалів тощо. При цьому в усіх випадках (крім бібліографічного опису) назви, які вживались у графічній формі, відмінній від теперішньої, необхідно відтворювати згідно з нормами сучасної орфографії відповідної мови (в т. ч. й уживання великої літери), напр.: укр. «**Архив Юго-Западной России**» (старорос. «Архивъ Юго-Западной Россіи»), укр. «**Полное собрание законов Российской империи**» (старорос. «Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи»), укр. «**Журнал Министерства внутренних дел**» = «**Журнал МВД**» (старорос. «Журналь Министерства Внутрѣнныхъ Дѣлъ» = «Журналь М. В. Д.»).

У бібліографічних списках усі дані про документ необхідно подавати мовою оригіналу. Списки джерел і літератури, які супроводять кожну тему в пропонованому посібнику, укладені на основі перевірки фондів бібліотеки Центру і двох бібліотек м. Чернігова, в яких історичні видання репрезентовано найповніше, а також пошуку в мережі Інтернет за станом на початок 2005 р.

Умовні скорочення:

<Б-ка ЧДПУ> — Бібліотека Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка;

<ЧДОУНБ> — Чернігівська державна обласна універсальна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка;

<Б-ка ЦППК> — Бібліотека Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

Усі критичні зауваження, конструктивні пропозиції та доповнення буде сприйнято із вдячністю.

Анатолій Подкур

ЗМІСТ

Вступ	3
Лекційний курс	13
Тема 1. <i>Вступ до джерелознавства історії України</i>	13
Тема 2. <i>Джерела з історії Давньоруської держави</i>	15
Тема 3. <i>Джерела з історії державного управління та місцевого самоврядування України в Литовсько-польську добу</i>	17
Тема 4. <i>Джерела з історії української держави доби Гетьманщини</i>	20
Тема 5. <i>Джерела до історії державного управління та місцевого самоврядування в Україні XIX — початку XX ст.</i>	23
Тема 6. <i>Джерела до історії української державності з 1917 р.</i>	26
Семінарські заняття	30
Тема 1. <i>Іноземні наративні джерела до історії Київської Русі</i>	30
Тема 2. <i>Соціально-економічні відносини в Київській Русі X—XIII ст. та «Руська правда»</i>	33
Тема 3. <i>Соціально-економічні відносини на українських землях Великого князівства Литовського в XVI ст. (на підставі Литовських статутів)</i>	35
Тема 4. <i>Україна XVI—XVII ст. (за наративними іноземними джерелами)</i>	37
Тема 5. <i>Джерела часів селянської реформи 1861 р.</i>	40
Тема 6. <i>Вітчизняні наративні джерела про події української революції 1917 — початку 1918 рр.</i>	44
Тема 7. <i>Документи Нюрнберзького процесу як джерело для вивчення історії України</i>	47
Теми рефератів	50
Питання для співбесіди	52
Про деякі лінгвістичні засади роботи з іншомовними джерелами (Післямова редактора)	54

Бойко, Володимир Миколайович.

Б77   Джерела до історії державного управління та місцевого самоврядування України / Володимир Бойко; Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; Ред., упоряд. бібліографії та авт. післямови А. В. Подкур. — Чернігів : Черніг. обереги, 2005. — 56, [1] с.

ISBN 966-533-273-2

Видання містить навчально-методичні рекомендації для вивчення джерел з історії державного управління та місцевого самоврядування України. Він призначений для державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування V—VII категорій, які навчаються за професійною програмою підвищення кваліфікації кадрів (модуль «Основи теорії та історії державного будівництва в Україні»). Посібник також буде корисний для студентів вищих закладів освіти, які навчаються за спеціальністю «Історія» з курсу «Джерелознавство історії України».

УДК 351/354(477)(091)(075) + 930.2(477)(075)

ББК 67.401(4Укр)0-1я7 + 63.211(4Укр)я7

Бойко Володимир Миколайович

**Джерела до історії державного управління
та місцевого самоврядування України**

Редактор *А. В. Подкур*

Технічний редактор *А. В. Подкур*

Коректор *А. В. Подкур*

Комп'ютерна верстка *А. В. Подкур*

Підп. до друку з оригіналу-макета 03.03.2005. Формат 60×84^{1/16}.
Папір офсетний. Гарнітура Palatino Linotype. Друк на ризографі.
Ум. друк. арк. 3,49. Ум. фарбовідб. 3,49. Обл.-вид. арк. 3,60.
Вид. № 7. Тираж 100 пр. Зам. № 10-03/1.

Підготовлено до друку
в Чернігівському центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників
органів державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій
14000 м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел.: (04622) 7-43-12 Факс: (0462) 17-60-52
Електронна пошта: centre@cg.ukrtel.net
Інтернет: <http://www.center.uct.ua/>

Комунальне підприємство «Видавництво „Чернігівські обереги“»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 824 від 28.02.2002
14000 м. Чернігів, вул. Белінського, 11
Тел.: (04622) 4-11-20

Книга віддрукована з оригіналу-макета замовника
в ПП Івченко О. І.
14038 м. Чернігів, просп. Перемоги, 125, оф. 1
Тел./факс: (04622) 3-92-12
Електронна пошта: wave@ok.net.ua